

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Факультет дошкільної освіти
Кафедра дошкільної педагогіки, психології та фахових методик

Л.О. Онофрійчук

Психологія загальна: успішний іспит

**ПОСІБНИК ДЛЯ ПОЛЕГШЕННЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО
ЗДАЧІ ІСПИТУ**

Навчально-методичний посібник

**Хмельницький
2019**

УДК 159.9 (076.5)

ББК 08.3я73

П 86

Друкується за ухвалою кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(протокол № 5 від 21 січня 2019)

Автор-упорядник:

Онофрійчук Л.О., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Рецензенти:

Зданевич Л.В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Пісоцька Л.С., кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету дошкільної освіти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

П-86 Психологія загальна: успішний іспит. Навчально-методичний посібник / автор-упоряд. Л.О.Онофрійчук Хмельницький : Вид-во ХГПА, 2019. 104 с.

У навчально-методичному посібнику викладено загальні положення курсу психології, необхідні для ефективного засвоєння теорії шляхом залучення студентів до активного процесу пізнання психічних явищ. Посібник містить узагальнений теоретичний матеріал та приклади практичних завдань, передбачених навчальною робочою програмою для студентів освітнього ступеня бакалавр факультету дошкільної освіти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, список використаних джерел, які допоможуть засвоїти та успішно здати іспит з психології. Навчальний посібник рекомендується студентам спеціальності 012 «Дошкільна освіта» та може використовуватись викладачами однойменної дисципліни, педагогами і психологами закладів дошкільної освіти.

ЗМІСТ

Зміст.....	3
Вступне слово.....	4

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.**Вступ до загальної психології**

Предмет, завдання та структура психологічної науки.....	6
Методи загальної психології.....	9

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.**Психологія особистості у спілкуванні та діяльності**

Психологія діяльності.....	16
Психологія особистості	23
Міжособистісні взаємини	28
Спілкування.....	30

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III.**Пізнавальна сфера особистості**

Увага.....	33
Відчуття.....	38
Сприймання.....	44
Пам'ять.....	49
Мислення.....	56
Уява.....	64

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV.**Емоційно-вольова сфера особистості**

Емоції і почуття.....	67
Воля.....	73

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V.**Індивідуальність, індивідуальні особливості особистості**

Темперамент.....	80
Характер.....	84
Здібності.....	88
Перелік питань до іспиту	94
Список використаних джерел	103

ВСТУПНЕ СЛОВО

У сучасних умовах психологія є науковою галуззю, яка привертає увагу як фахівців усіх спеціальностей вищої кваліфікації, так і пересічних людей, що прагнуть підвищити свою психологічну культуру. Загальна психологія є одним із базових у контексті підготовки фахівців спеціальності 012 «Дошкільна освіта» на всіх ступенях підготовки. Засвоєння провідних положень цієї дисципліни забезпечує успішність підготовки фахівців дошкільної освіти. У процесі підготовки майбутніх фахівців важливе місце посідає така навчальна дисципліна як психологія, оскільки психологічні знання є важливим фактором розвитку професійної компетентності, ініціативи й творчого ставлення до вирішення виробничих проблем.

Професійна діяльність будь-якого спеціаліста так чи інакше пов'язана з людьми, тому вимагає знань, умінь і навичок вирішення відповідних психологічних задач. При цьому життя людини не обмежується лише професійною діяльністю. Психологія як жодна інша навчальна дисципліна має значний розвивальний і виховний потенціал, впливає на становлення студента як особистості. Знання і розуміння людиною самої себе, особливостей, принципів і закономірностей навчання та виховання особистості, психологічних особливостей її формування й розвитку, психічних властивостей, які зумовлюють специфіку поведінки особистості, її діяльності та спілкування, допомагають глибше розуміти мотиви вчинків людей, регулювати взаємовідносини з ними, володіти прийомами самоуправління і саморегуляції, що дозволяє максимально реалізувати свій особистісний потенціал, правильно орієнтуватися у поведінці людей, володіти способами психологічного впливу, вибудовувати стосунки з оточенням, – ці й інші аспекти знаходяться в центрі уваги психології.

Мета викладання курсу полягає в ознайомленні студентів із основними проблемами загальної психології, у формуванні системи психологічних знань з метою застосування їх у своїй професійній діяльності.

Основні завдання викладання загальної психології полягають у з'ясуванні основних психологічних понять, висвітленні провідних теоретичних проблем психології та шляхів їх вирішення, розгляді основних форм вияву психіки та їх взаємозв'язку, аналізі особливостей розвитку психіки в дитячому віці, ознайомленні з окремими психологічними методиками вивчення особистості.

Навчальна дисципліна спрямована на: пізнання студентами закономірностей психічних явищ; засвоєння основних психологічних понять і їхніх діагностичних методик з метою формування у студентів потреби і вміння пізнавати свої можливості, адекватно їх оцінювати і реалізувати в професійній підготовці і самовихованні себе як майбутнього вихователя.

«Психологія загальна» перебуває у міжпредметних зв'язках з філософією, анатомією та фізіологією, антропологією, педагогікою, фаховими методиками. Разом з тим дана дисципліна є основою для вивчення дошкільної педагогіки.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Тема	Всього год.	Лекц.	Практ Семін.	Лабор.	СРС
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.						
Вступ до загальної психології						
1	Предмет, завдання та структура психологічної науки. Методи загальної психології.	6	4	2		2
		6	4	2		2
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.						
Психологія особистості у спілкуванні та діяльності						
2	Психологія діяльності.	4	2	2		2
3	Психологія особистості	4	2	2		2
4	Міжособистісні взаємини	6	2	2	2	3
5	Спілкування.	6	2	2		2
		20	8	8	2	
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III.						
Пізнавальна сфера особистості						
6	Увага	4	2	2		3
7	Відчуття	4	2			2
8	Сприймання	4	2	2		2
9	Пам'ять	6	4	2		2
10	Мислення	4	2	2		2
11	Уява	4	2	2		3
		26	14	10		
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV.						
Емоційно-вольова сфера особистості						
12	Емоції і почуття	4	2	2		2
13	Воля	4	2	2		3
		8	4	4		5
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V.						
Індивідуальність, індивідуальні особливості особистості						
14	Темперамент	4	2	2		4
15	Характер	4	2	2		2
16	Здібності	4	2	2		2
		12	6	6		8
		64	36	26	2	88

Всього 68 годин

1. Психологія як наука та її завдання.

Психологія – одна з наук про людину. З XIX століття психологія стає самостійною та експериментальною сферою наукових знань. Слово «психологія» у перекладі з древньогрецької означає «наука про душу» (*psyche* – «душа», *logos* – «поняття», «вчення»).

Психологія (грец. *psyche* – душа, *logos* – наука) – наука, що вивчає факти, закономірності й механізми психіки. Наприклад: досліджуючи процес сприймання людиною оточуючих предметів, психологи встановили суттєвий *факт*: образ предметів зберігає відносну постійність незалежно від умов його сприймання – так, уночі за поганого освітлення, ми сприймаємо предмети такими ж, як і вдень;

– спеціальні дослідження засвідчують, що постійність сприймання не дається людині від народження; воно формується поступово за своїми законами (це одна із *закономірностей* психіки);

– у психічній діяльності беруть участь конкретні анатоомо–фізіологічні утворення, що забезпечують той чи інший психічний процес; наприклад, процес сприймання забезпечується діяльністю аналізаторів (це один із *механізмів* функціонування психіки).

Іншими словами, психологію можна охарактеризувати як науку, яка вивчає процеси активного відображення людиною об'єктивної дійсності у формі відчуттів, сприймань, мислення, почуттів та інших явищ психіки.

Значення психології:

– дає можливість розбиратись у психічному житті людей;

– допомагає розбиратись у своєму психічному житті, розуміти свої сильні і слабкі сторони, правильно організувати свою розумову працю тощо.

Завдання сучасної психології:

– розвивати теоретичні дослідження;

– адекватно вирішувати практичні проблеми.

2. Предмет науки психології.

Психологія має тривалу історію свого розвитку – з часів античності (розвивалась у межах філософії) і до наших днів. При чому становлення психології як самостійної науки пов'язують з кінцем XIX століття, коли активно розвивалась природнича наука.

Офіційним роком заснування психології як самостійної науки вважають 1879 р., коли в Німеччині у місті Лейпциг Вільгельм Вундт відкрив першу психологічну лабораторію. У ній вивчались відчуття, сприймання, час реакцій людей на різні подразники. Відразу зазначимо, що предмет вивчення психології протягом історії її розвитку змінювався.

За зміною предмету вивчення психології у її розвитку виокремлюють такі періоди:

а) з античних часів до середини XVII століття – предмет вивчення – *душа*: у працях відомих філософів (Геракліт, Демокрит, Аристотель, Платон, Анаксагор та ін.) ідеться про співвідношення душі й тіла, про складові душі, про її властивості, рівні розвитку тощо;

б) із середини XVII століття до кінця XIX століття – предмет вивчення –

свідомість: визначення свідомості як предмету психології бере свій початок з ідей Рене Декарта про те, що найсуттєвішим є те, що думає людина, переживає у кожен конкретний момент часу, а отже, досліджувати треба свідомість.

Як метод дослідження запропонував інтроспекцію – самоспостереження. Вважав, що тільки сама людина може пізнавати себе;

в) початок ХХ століття – предмет вивчення – *поведінка*: поведінка як предмет психології постала у зв'язку з дослідженнями американських учених Едварда Лі Торндайка, Джона Брадауса Уотсона та ін. Вони звернули увагу на те, що вивчення свідомості з допомогою інтроспекції не дає достовірних результатів та ставить під сумнів їх об'єктивність. Тому вивчати потрібно те, що можна досліджувати з допомогою об'єктивних методів, наприклад, спостереження, а саме – поведінку;

г) ХХ століття і до наших днів – предмет вивчення – *психіка, психічні явища*.

Нині предметом вивчення психології є психіка та психічні явища як окремої людини, так і таких, що спостерігаються у групах.

Психіка – це властивість високоорганізованої живої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, у побудові суб'єктом картини цього світу і регуляції на цьому підґрунті поведінки та діяльності.

3. Основні форми вияву психіки (психічні процеси, властивості та стани) та їх взаємозв'язок.

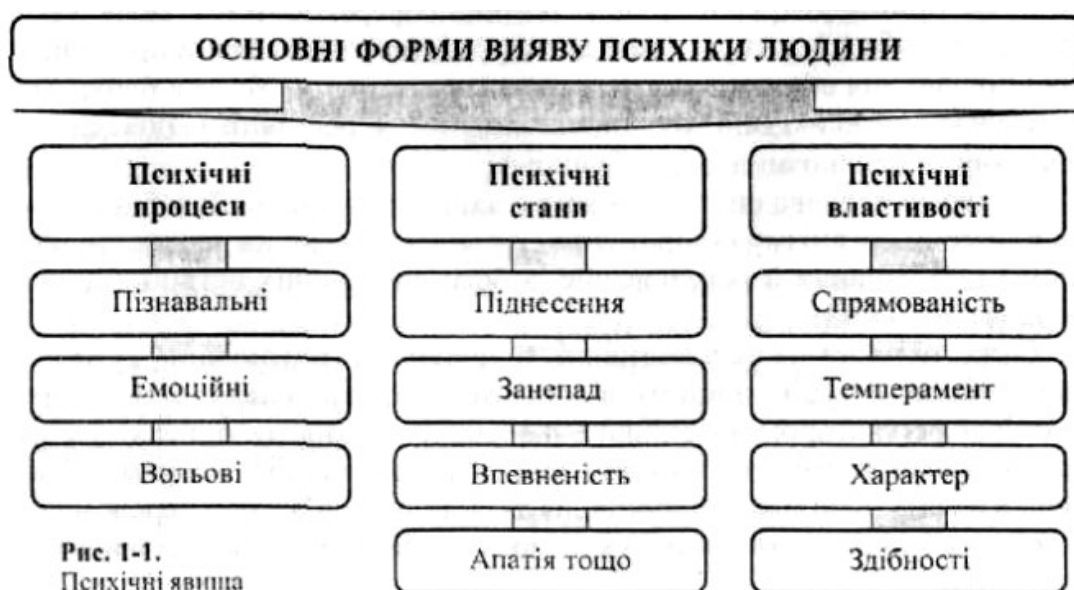

Рис. 1-1. Психічні явища

Психічні явища на рівні окремої людини поділяються на такі види:

1) *психічні процеси* (первинні регулятори поведінки людини, мають динамічні характеристики: тривалість, стійкість, на їх підґрунті формуються певні стани, знання, уміння і навички людини):

– пізнавальні – процеси, пов'язані зі сприйманням і переробкою інформації: відчуття, сприймання, пам'ять, уява, мислення, мовлення, увага;

– емоційні: емоції, почуття;

– вольові: воля (найбільш яскраво проявляється у ситуаціях, пов'язаних із прийняттям рішень, подоланням труднощів, управлінням своєю поведінкою);

2) *психічні властивості* (це найбільш істотні особливості особистості, що забезпечують певний кількісний і якісний рівень діяльності й поведінки людини): спрямованість, темперамент, здібності, характер;

3) *психічні стани* (характеризують стан психіки в цілому; мають свою динаміку: тривалість, стійкість, інтенсивність; впливають на хід результат психічних процесів і можуть сприяти чи гальмувати діяльність): піднесення, пригнічення, страх, бадьорість, сум, стрес, релаксація та ін. Яскрава особливість психічних станів – динамічність (виняток становлять психічні стани, зумовлені патохарактерологічними особливостями або домінуючими характеристиками особистості).

4. Зв'язок психології з іншими науками (філософією, анатомією та фізіологією, педагогікою, соціологією, технічними науками).

Психологія пов'язана з такими науками:

1) *філософією* – питання психології тривалий час вивчались у межах філософії; сьогодні є наукові проблеми, які розглядаються як з позиції психології, так і філософії (поняття особистісного сенсу, мети життя, світогляд, моральні цінності та ін.);

2) *соціологією* – спостерігається взаємна підтримка на рівні методології. Так, соціологія запозичує із соціальної психології методи вивчення особистості й людських стосунків. Психологія використовує у своїх експериментальних дослідженнях прийоми збору наукової інформації, що є традиційно соціологічними (опитування, анкетування); відбувається взаємопроникнення теорій: так, розроблена переважно соціологами концепція соціального навчання є загальноприйнятою у соціальній та віковій психології; теорії особистості та малої групи, розроблені психологами, використовуються у соціології; спільно вирішуються проблеми (наприклад, взаємини між людьми, національна психологія, психологія економіки й політики держави, проблеми соціалізації й соціальних установок);

3) *педагогікою* – виховання й навчання дітей не може не враховувати психологічних особливостей особистості (однак, на відміну від психології, яка розвивалась у межах філософії, педагогіка формувалась із самого початку як самостійна наука; і нині між психологами й педагогами немає чіткого взаєморозуміння).

На початку ХХ століття існувала й розвивалась комплексна наука про дітей, їх навчання і виховання – педологія, у ній співпрацювали педагоги, психологи, медики, фізіологи; існували наукові центри, де готували педологів, наукові лабораторії, у яких спеціалістами різних напрямів розроблялись проблеми дитинства;

4) *історією* – є приклади глибокого синтезу історії й психології у створенні загальної наукової теорії – теорія культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій людини, розроблена Левом Семеновичем Виготським: у ній доведено, що головні історичні досягнення людства (мова, засоби праці) стали факторами, що спричинили прогрес у філогенетичному та онтогенетичному розвитку людей; у психології використовується історичний метод – для розуміння

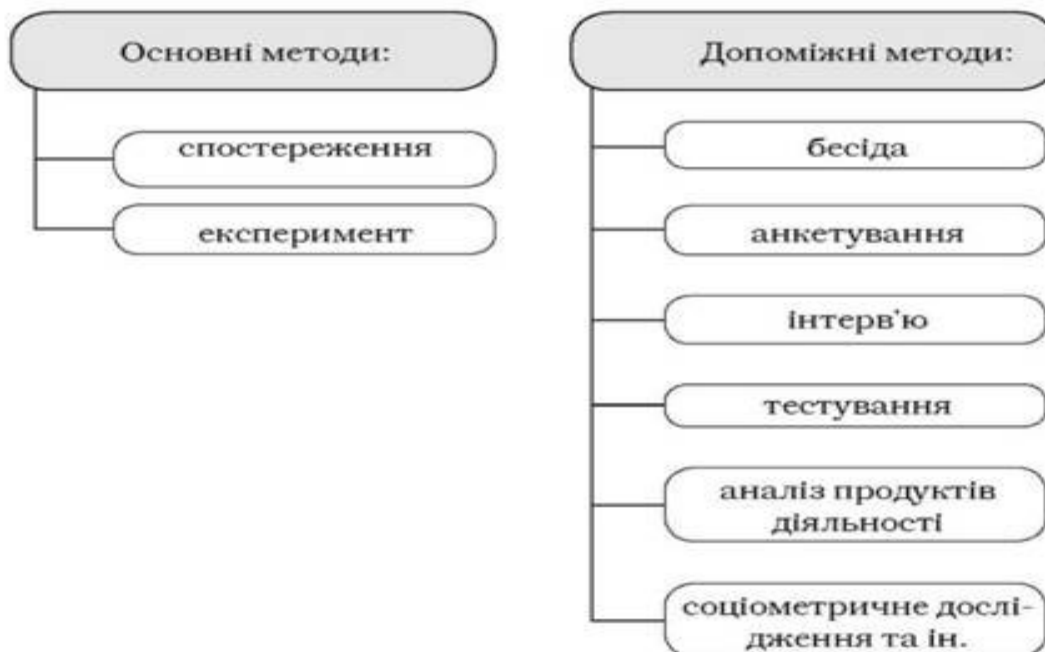
природи будь-якого психічного явища потрібно простежувати його розвиток (як на рівні людини, так і на рівні людства);

5) *технічними науками* – людина є безпосереднім учасником усіх технологічних і виробничих процесів, без її участі неможливо організувати виробничий процес; завдяки діяльності психологів створюються зразки техніки, які враховують психічні і фізіологічні можливості людини (інакше могли б бути створені технічні зразки, які ніколи б не змогла експлуатувати людина);

б) з *медичними та біологічними науками* – більшість психічних явищ (насамперед, психічних процесів) мають фізіологічну зумовленість, тому знання, отримані фізіологами й біологами, використовуються у психології, для кращого зрозуміння тих чи інших психічних явищ; сьогодні добре відомі факти психосоматичного й соматопсихічного взаємовпливу, психічний стан індивіда відображається на його фізіологічному стані, а в певних ситуаціях психічні особливості можуть сприяти розвитку того чи іншого захворювання, і навпаки, хронічне захворювання позначається на психічному стані хворого; враховуючи тісний зв'язок психічного й соматичного, у сучасній медицині активного розвитку набули методи психотерапевтичного впливу, які використовують «лікувальні властивості» слова.

Таким чином, психологія тісно пов'язана з різними сферами науки й практики. Всюди, де задіяна людина, є місце психології. Тому з кожним роком психологія набуває все більшої популярності, поширення, а це призводить до виникнення різноманітних галузей психології.

5. Основні методи загальної психології

Метод – це спосіб, за допомогою якого можна отримати наукові факти, зафіксувати їх, проаналізувати, але завжди це той самий спосіб, який веде до розкриття закономірностей

Метод спостереження – це основний метод сучасної психології, сутність якого полягає в тому, що наукові факти збираються через не втручання в життя об'єкта, а пасивне споглядання цього факту.

Розрізняють пряме і опосередковане спостереження.

Пряме спостереження вивчає реакцію людини на подразники, поведінку дітей в групі, якщо ми вивчаємо типи контактів. Воно в свою чергу поділяють на активні (наукові) і пасивні (звичайні, побутові) спостереження. Побутові спостереження акумулюються в приказках, метафорах і у зв'язку з цим представляють певний інтерес для культурологічного і психологічного вивчення.

Опосередковане використовуються в ситуаціях, коли ми хочемо за допомогою об'єктивних методів вивчити психічні явища, які не піддаються прямому спостереженню. Наприклад, визначити ступінь стомлюваності чи напруженості при виконанні людиною певної роботи, дослідник може скористатися методами реєстрації фізичних процесів (енцефалограма, кардіограма тощо).

Об'єктивне (або зовнішнє) спостереження спрямоване до зовнішньої сторони протікання психічних процесів та розгортання психологічних явищ.

Метод об'єктивного спостереження – це спеціально організоване спостереження.

В дослідницькій практиці об'єктивні спостереження розрізняють за рядом інших ознак.

А) За характером контакту:

Безпосереднє спостереження, коли спостерігач і об'єкт спостереження знаходяться в прямому контакті і взаємодії.

Опосередковане, коли дослідник знайомиться з суб'єктами спостереження за допомогою спеціально організованих документів (анкети, біографії, аудіо- відео записи).

Б) За умовами здійснення спостереження:

Польове, яке проходить в умовах повсякденного життя, навчання чи роботи.

Лабораторне, коли суб'єкт чи група спостерігаються в штучних, спеціально організованих умовах.

В) За характером взаємодії з об'єктом:

Включене спостереження, коли дослідник стає членом групи, а його присутність і поведінка стає частиною ситуації, що спостерігається.

Не включене (зі сторони), тобто без взаємодії і встановлення будь-яких контактів з досліджуваним чи групою.

Відкрите, коли дослідник відкриває піддослідним свою роль (недолік: є зниження природної поведінки піддослідних суб'єктів.)

Приховане (інкогніто), коли присутність спостерігача не оголошується групі чи індивіду.

Г) За цілями:

Цілеспрямоване. Має чітко визначені цілі, проте піддослідний вільний у своїх проявах.

Випадкове не підкорюється жодному правилу і не має чіткої цілі. Відомі випадки, коли дослідникам, які працювали в пошуковому режимі вдавалось зробити спостереження, що не входили в плани: І.Павлов, умовні рефлекси.

Д) За впорядкованістю в часі:

Систематичні, коли хід подій фіксується постійно.

Несистематичні, коли дослідник фіксує процеси, що спостерігає тільки в певні проміжки часу.

3) За впорядкованістю:

Структуровані, коли події, що відбуваються фіксуються у відповідності з раніше розробленою схемою спостережень.

Неструктуровані, коли дослідник вільно описує подію, що відбувається так, як він вважає за потрібне.

Об'єктивне (або зовнішнє) спостереження спрямоване до зовнішньої сторони протікання психічних процесів та розгортання психологічних явищ.

Суб'єктивне (внутрішнє) спостереження, або самоспостереження являє собою процес споглядальної взаємодії за власними внутрішніми психічними процесами невідривне від спостереження за їхніми зовнішніми проявами.

Експеримент

Експеримент – основний метод психології, який полягає в тому, що факти отримуються шляхом створення спеціальних умов, в яких об'єкт міг би найбільш яскраво проявити предмет, що вивчається

Розрізняють експерименти: лабораторний і природний, констатувальний і формувальний.

Лабораторний проводиться в спеціальних психологічних лабораторіях за допомогою відповідної апаратури.

Природний експеримент здійснюється у звичайних для досліджуваного умовах діяльності. Природний експеримент, так само як і лабораторний, проводиться за певною програмою, але так, щоб людина не знала, що її досліджують і розв'язувала завдання спокійно, у звичайному для неї темпі.

Констатувальний експеримент спрямований на фіксацію наявних психологічних особливостей людини, формувальний – орієнтований на стимуляцію бажаних психічних виявів.

6. Допоміжні методи загальної психології

Бесіда – метод отримання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації, включає в себе запитання-відповіді

Відповідно до теми розробляються питання, які дослідник ставить опитуваній особі. Запитання повинні бути доступними, зрозумілими для того, з ким ведеться розмова. Крім основних запитань, даються додаткові запитання, що впливають з відповідей опитуваної особи. Запитання ставляться так, щоб вони доповнювали одне одного з метою якнайповніше з'ясувати досліджуване явище. Розмова докладно записується, часто стенографується, можуть використовуватись технічні засоби (магнітофон).

Перевага бесіди, як методу психологічного дослідження, полягає в тому, що дослідник має можливість бачити реакцію опитуваної особи на запитання, її впевненість чи невпевненість при відповіді на запитання, наскільки опитуваний відвертий тощо, тобто встановлюється живий контакт з опитуваним. Але, поряд з цим, цей метод має недолік проведення бесіди забирає багато часу.

Бесіда може дати цінні результати за таких **умов**:

- чітке визначення дослідником мети бесіди;
- планування системи запитань;
- система запитань повинна відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваного;
- невимушеність, доброзичливість;
- дослідник повинен уміти: ставити прямі і опосередковані запитання, приймати точку зору обстежуваного, враховувати вік і досвід, виявляти такт.

Інтер'ю

Інтерв'ю – (англ. interview – зустріч, бесіда) метод, за якого одна людина намагається одержати певну інформацію від іншої людини, групи осіб за умов особистої мовленнєвої взаємодії.

Інтерв'ю розглядають як окремий метод і як вид методу бесіда, який допомагає одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів; дає змогу вести спостереження за їх психологічними реакціями. При проведенні інтерв'ю слід подбати про усунення чи хоча б зниження впливу «третьох» осіб, присутність яких може змінити психологічний контекст інтерв'ю, спричинити нещирі відповіді.

Застосовується для збирання певної інформації у психологічних, соціологічних, педагогічних дослідженнях з метою:

- виведення чи формулювання робочої гіпотези на ранній стадії дослідження;
- збирання даних;
- доповнення, уточнення, розширення контролю даних одержаних іншими методами.

Інтерв'ю як метод має *три види*:

Стандартизоване – при якому формулювання запитань і їх послідовність визначаються заздалегідь.

Нестандартне (вільне) – в якому інтерв'ювер керується лише загальним планом опитування, формулює запитання відповідно до конкретної ситуації.

Напівстандартне – містить певну кількість можливих запитань.

Вибір видів інтерв'ю залежить від змісту дослідження, рівня вивченості проблеми, підготовки дослідника.

Анкетування

Анкетування – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет, зміст питань і спосіб відповідей в яких заздалегідь плануються.

Позитивною стороною є те, що порівняно за невеликий проміжок часу, дослідник може одержати велику кількість інформації.

Недолік цього методу в порівнянні з бесідою – відсутність живого контакту з досліджуваним, що не дає можливості змінювати запитання в залежності від відповідей.

Методичним засобом для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації за анкетного опитування є, звичайно, анкета. Вона являє собою набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Побудова анкети – це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань, що є складовою та відповідальною процедурою.

Анкета має забезпечувати отримання таких відповідей, які є правдивими стосовно і опитуваного, і проблеми, що становить предмет дослідження. Анкета будується на основі теоретичних уявлень про сутність предмета дослідження, відповідно до цього обираються шкали оцінок, типи запитань, визначається кількість та порядок запитань, що мають ставитись. Питання в анкетах та інтерв'ю можуть бути трьох типів:

- *відкриті*, коли характер відповідей, форма їх заздалегідь непередбачені;

- *закриті*, коли опитуваний обирає одну або кілька відповідей із запропонованих;

- *напівзакриті*, коли опитуваний може обирати одну чи кілька відповідей і йому надається можливість дати вільну відповідь на поставлене запитання.

Залежно від характеру необхідної інформації та способів її отримання використовуються різні *типи анкетного опитування*: суцільне (охоплюються великі групи населення) та вибіркоче (охоплюється конкретна група учасників); усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами); індивідуальне та групове; а також – очне (за умовою безпосередньої взаємодії) та заочне (поштою, телефоном тощо).

Для визначення надійності даних анкетного опитування необхідно притримуватись *умов*:

- відповідність запитань програмі дослідження, її завдання;
- вилучення зайвих і відбір необхідних запитань;
- дотримання правил розвитку теми: прості запитання, що стосуються подій, фактів; складні запитання (думки, оцінки); складніші (вибір рішень обстежуваного); знову прості запитання (н-д про демографічні дані обстежуваного);
- однозначність запитань;
- чіткість варіювання відповідей у закритих запитань;
- достатній простір відповідей на відкриті запитання;
- відсутність натяків упорядника анкети на бажану йому відповідь;
- наявність контрольних запитань;
- комбінування різних видів запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома *шляхами*:

- 1) повторне опитування за тією самою процедурою тих самих осіб (стійкість інформації).
- 2) контроль даних анкетного опитування іншими методами: опитування третіх осіб, спостереження, аналіз доступних документів.

Анкетний метод може використовувати заочно, є порівняно економним методом збирання даних. Він дає змогу аналізувати і обробляти дані за допомогою статистики. Цей метод застосовують у масових обстеженнях.

Метод аналізу продуктів діяльності

Метод аналізу продуктів діяльності – система дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини.

Продукт (від лат. productus – виробляти) – такі реальні та ідеальні вияви активності людини, які можуть бути об'єктивно вивчені: малюнки, щоденники, літературні твори тощо.

Аналіз продуктів діяльності дозволяє робити опосередковані висновки про сформованість знань людини, її інтереси та здібності, розвиток тих чи інших психологічних якостей.

Про психічне життя, про особливості людини, зокрема дитини, можна судити також побічно – по продуктах її діяльності, тобто по таких матеріалах, як малюнки, письмові твори (вірші, проза), технічні вироби, тематичні альбоми, колекції тощо. Коли вивчають творчу діяльність дитини, дуже важливо аналізувати не тільки продукт, але й прослідкувати сам процес створення нею цього продукту, виявити як дитина добилася певних результатів. Крім змістовної сторони цих продуктів діяльності (тематика, сюжет, зміст), значення для пізнання особистості дитини має їх оформлення, зокрема стиль письмового мовлення, манера малювання тощо. Все це дозволяє розкрити не тільки особливості творчої діяльності, інтересів і здібностей дитини, школяра, але й одержати додаткові дані про її відношення до тих чи інших явищ навколишньої дійсності.

Тестування

Тестування – це один з допоміжних методів психології, використання якого може служити виявленню:

- 1) рівня розвитку певних психічних функцій (спостережливості, пам'яті, мислення, уваги, уваги тощо);
- 2) наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок, психічних якостей, вихованості тощо);
- 3) ступеня придатності чи готовності підростаючого індивіда чи дорослої людини до певної професії;
- 4) психічних захворювань;
- 5) інтересів, думок, здібностей людини.

Тест (англ. «проба», «випробування») – це особливий вид дослідження, що представляє собою спеціальне завдання або систему завдань.

Тести використовують при дослідженні здібностей, рівня розумового розвитку учнів, навичок, рівня засвоєння знань, а також при вивченні індивідуальних особливостей протікання психічних процесів.

Виділяють три основні сфери застосування тестового методу: а) освіта, б) професійна підготовка та відбір, в) психологічне консультування та психотерапія.

Методика тестування може бути поділена на *три етапи*:

- 1) вибір тесту (зумовлений метою тестування та ступенем достовірності й надійності тесту);
- 2) його проведення (обумовлюється інструкцією до тесту);
- 3) інтерпретація результатів (визначається системою теоретичних припущень відносно предмета тестування).

За функціональною *ознакою* призначення тестів щодо предмета дослідження розрізняють: тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, критеріально-орієнтовані та особистісні тести тощо.

Тести інтелекту – методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда.

Тести креативності – сукупність методик для вивчення та оцінки творчих здібностей особистості.

Тести досягнень – одна з методик психологічної діагностики, яка виявляє ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, вміннями та навичками.

Тести особистісні – методики психодіагностики, за допомогою яких вимірюються різні сторони особистості та її характеристики: установки, цінності, відношення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки.

Соціометрія

Соціометрія – метод вибору, який застосовується для з'ясування взаємин у колективі, виявлення ставлення колег одних до одних, того, як вони оцінюють певні якості своїх співпрацівників, кому надається перевага, коли йдеться про обрання керівника, товариша.

Підставою для оцінювання (вияв ставлення) та вибору є почуття симпатії або антипатії до інших. Застосовують соціометричну методику для вивчення групової

диференціації, коли членам групи пропонують дати відповідь на такі, наприклад, запитання: «З ким би ти хотів товаришувати?», «Кого б ти хотів обрати керівником групи?».

Розроблена Дж. Морено психологічна теорія суспільства й одночасно психологічний метод, який використовується для оцінки міжособистісних емоційних зв'язків у групі, колективі – їх направленості, внутріколективних і внутрігрупових відношень, при вивченні мікрогруп в колективі, становища в колективі окремих його членів (проблема популярності і непопулярності, проблема лідерства, авторитету тощо).

Соціометричні критерії поділяють також на офіційні та неофіційні. *Офіційні* дають змогу вимірювати міжособистісні відносини на рівні формальної структури групи, *неофіційні* – відкривають перед дослідником «вхід» у сферу неформальних відносин, емоційно–психологічних контактів, симпатій та прихильностей.

Математичні методи

Математичні методи. У психології математичні методи мають широке застосування. Це зумовлене декількома моментами: 1) ці методи дають змогу зробити процес досліджень явищ більш чітким, структуралізованим та раціональним; 2) математичні методи необхідні для обробки великої кількості емпіричних даних.

Залежно від функціонального призначення цих методів та потреб психологічної науки виділяють дві групи математичних методів, які найчастіше використовуються: *перша* – методи математичного моделювання; *друга* – методи математичної статистики (або статистичні методи).

У цілому математичні методи можуть бути досить ефективними та корисними в організації і проведенні психологічних досліджень, проте необхідно пам'ятати, що математичний метод, як і будь-який інший, має свою сферу прикладання та певні дослідницькі можливості. Застосування методу зумовлене природою предмета дослідження та завданнями пізнавальних дій дослідника.

Таким чином в психології використовують багато різноманітних методів. Який із них раціонально застосовувати, вирішують в кожному окремому випадку в залежності від завдань і об'єкта дослідження. При цьому використовують не один метод, а ряд методів – взаємодоповнюючих і контролюючих.

7. Поняття про діяльність.

Без діяльності неможливе життя людини. В процесі діяльності людина пізнає навколишній світ, створює матеріальні умови для життя (їжі, одяг, житло); створює духовні продукти (науку, літературу, музику, живопис); в процесі діяльності людина змінює навколишню дійсність. Діяльність людини формує і змінює її саму, її волю, характер, здібності.

Діяльність – це активність людини, що має усвідомлюваний характер і спрямована на досягнення поставленої мети, що визначається потребою.

Як кінцевий результат діяльності виступає мета, яка може являти собою реальний предмет, певні знання, уміння, навички, творчий результат.

Збудником діяльності виступає мотив. Саме мотив надає діяльності певну

специфіку у виборі засобів та способів досягнення мети. Мотивами можуть бути різні потреби, інтереси, установки, звички, емоційні стани. Діяльність різноманітна, різноманітні й мотиви. Мета й мотив не одне й те ж, хоча мотив і мета можуть співпадати.

Людська діяльність за сутністю є соціальною. Вона сформувалася історично, у процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх потреб, що виникли й розвинулися історично. Діяльність людини характеризується свідомістю і цілеспрямованістю. Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи свої потреби, взаємодіє із середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну й розумову активність у досягненні поставленої мети. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

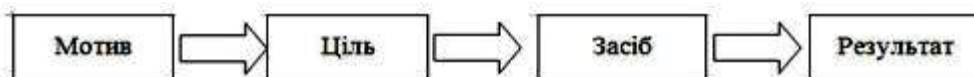
Отже, діяльність людини – це свідомо активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

8. Структура діяльності людини.

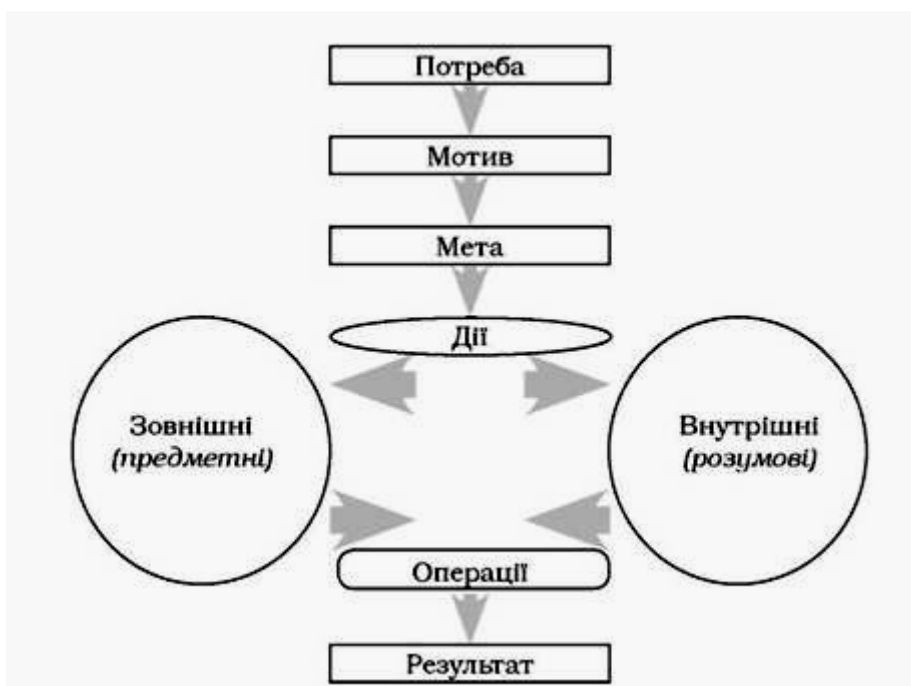
Традиційно виокремлюють два рівні психологічної структури діяльності: мікроструктуру й макроструктуру.

Мікроструктура діяльності (М.Варій):

«Навіщо робити?», «чому робити?», «чим і як робити?», «що вдалося зробити?»

Складовими діяльності є її дії та операції, що співвідносяться з потребами, мотивами, цілями.

Охарактеризуємо кожний структурний компонент діяльності. Детермінантою

будь-якої діяльності є потреба.

Потреба – це такий стан живої істоти, який виявляє залежність від конкретних умов її існування і породжує активність по відношенню до цих умов.

Людські потреби формуються в процесі соціалізації й поділяються на види залежно від: предмета (матеріальні, духовні) та походження (природні (нижчі) і культурні (вищі)). Потреба завжди є поштовхом до прояву активності, однак людина в діяльності керується також певними мотивами.

Мотив – це спонукання до діяльності, що пов'язане із задоволенням потреб, в яких визначається спрямованість суб'єкта

Потреби становлять сутність, основну рушійну силу різних видів людської активності, а мотиви є конкретними різноманітними проявами цієї сутності. Мотиви та мотивація розглядаються в психології як причини, що визначають вибір спрямованості поведінки і діяльності суб'єкта. Мотиви бувають усвідомлюваними (ті, які людина може виразити словесно) та неусвідомлюваними (як результат витіснення, через вік, підсвідоме походження тощо). Мотиви не завжди ідентично співвідносяться з метою – при різних мотивах може бути однакова мета, і навпаки.

Мета – це уявний кінцевий результат діяльності (те, чого людина прагне досягнути)

Мета може мати матеріальне та психічне уособлення, які досить часто пов'язані. Оскільки досягнення цілі часто має перспективний характер, то вона втілюється в окремі завдання, вирішення яких наближає до самої мети. Будь-яка діяльність складається з дій як складових частин. Зазвичай діяльність людини є полімотивованою – одночасно спрацьовують декілька мотивів

Дія – це реалізаційний компонент діяльності, спрямований на виконання певного завдання. Дії можуть бути зовнішні (предметні) та внутрішні (розумові).

Складні рухи складаються з простих: взяти (підняти), перемістити, опустити. Розрізняють предметні (зовнішні) та внутрішні (розумові) дії. Предметні дії спрямовані на оволодіння предметами, контакти з людьми, з тваринами, рослинами. Розумові дії проявляються у сприйманні, діяльності мислення, пам'яті та ін. Розумові (внутрішні) дії виникають на основі зовнішніх (предметних).

Внутрішньо-психічну діяльність забезпечують дії, які поділяються на: перцептивні (дії сприймання); мнемічні (дії пам'яті), мислительні, імажитивні (дії уяви) та ін. Функції внутрішньої діяльності полягають в тому, що внутрішні дії готують зовнішні. Вони допомагають економити людські зусилля, даючи можливість досить швидко обрати потрібну дію. Крім того, вони дозволяють людині уникнути помилок.

Зовнішньо-фізична діяльність здійснюється за допомогою зовнішніх предметних дій. До них відносяться: моторні (рухові) дії: пози, дії переміщення; виразні рухи: міміка і пантоміміка; жести; мовні рухи (рухи голосових зв'язок тощо).

Екстеріоризація – процес породження зовнішніх дій, висловлювань та ін. на основі перетворення ряду внутрішніх структур, складених на основі інтеріоризації

Дії відносяться до того, що людина робить, однак не менш важливим є те, яким чином вони здійснюються. Мова йде про операції діяльності.

Кожна дія складається з системи рухів або операцій.

Операція – це спосіб виконання дії, що залежить від умов, в яких вона відбувається і, як правило, є малоусвідомленим або неусвідомленим.

Операції характеризують часткову сторону виконання дії, вони мало усвідомлюються. Операції можуть виникати у результаті адаптації, безпосереднього наслідування або шляхом автоматизації дій.

Операції характеризують технічний бік дії, що виконується. Одну і ту саму дію можна виконати за допомогою різних операцій або різними способами.

Результатом діяльності є досягнення (недосягнення) визначеної мети (матеріальний, духовний продукт), який супроводжується контролем і оцінкою.

Контроль – співставлення отриманих результатів з метою. Заключний контроль здійснюється по завершенні діяльності. Контроль може бути і поточним (під час розгортання діяльності)

Оцінка – виявлення ступеня збігу результатів і мети. В основі оцінки покладений заклучний контроль. Якщо досягнення збігаються чи перевищують очікування людина оцінює діяльність позитивно. У випадку отримання результатів, нижчих за заплановані, оцінка є негативною.

Отже, успішне виконання будь-якої діяльності потребує від людини оволодіння необхідними засобами. Насамперед воно передбачає вироблення в людини вмінь і навичок користування ними для досягнення поставленої мети.

9. Поняття про знання та уміння.

Знання не існують заради знань, вони тісно пов'язані з діями. І дорослому, і дитині дії з предметами дають одночасно знання про їхні властивості та можливості поводження з ними. Знання піднімають діяльність на більш високий рівень усвідомленості, підвищують впевненість людини у правильності її виконання. Діяльність без знань неможлива.

Знання умовно поділяються на *теоретичні* (основи наук, що є основою світогляду) та *практичні* (використовуються в практично-побутовій діяльності людини).

Виконання тієї чи іншої діяльності є неможливим без сформованих у людини умінь і навичок.

Уміння – це успішний спосіб виконання діяльності в нових умовах, свідоме використання знань та навичок для виконання більш складних дій в різних умовах; засвоєний людиною спосіб виконання діяльності.

Уміння інколи зводять до знання якої-небудь справи, розуміння того, як вона робиться, знайомства з порядком її виконання. Однак це ще не вміння, а тільки одна з його необхідних предметів.

Вміння є там, де знання певної справи поєднуються з вправністю у виконанні тих дій, з яких складається дана діяльність. Вміння – це заснована на знаннях і навичках готовність людини успішно використовувати певну діяльність. Але не завжди вміння ґрунтується на знаннях. Такі рухові вміння, як ходити, плавати, говорити тощо – виробляються у людини шляхом вправ, тренувань, без опори на знання, на які-небудь правила. Як правило дитина, оволодіваючи ходьбою або мовленням, не одержує попередньо спеціальних знань про те, як це

слід робити. Вона вправляється, наслідує дорослих.

Вміння людини проявляються на різному рівні. Наприклад, вмiє читати першокласник і доросла людина. Умiє плавати плавець-початківець і майстер спорту із плавання.

Основними умовами успішного формування умiнь і навичок є:

1. Усвідомлення мети завдання і розуміння його змісту та способів виконання. Цього досягають поясненнями завдання, показом кращих зразків виконаного завдання та самої дії виконання.

2. Успіх формування умiнь і навичок найбільш залежить від свідомого ставлення, готовності учня до вироблення в собі умiнь і навичок, інтересу до кращого виконання дій, зв'язаних з виконанням завдання.

3. У формуванні умiнь і навичок важливо враховувати індивідуальні особливості учнів – тип нервової системи, попередній досвід, теоретичні знання, інтереси, нахили і здібності.

4. Не менш важливу роль у засвоєнні умiнь і навичок відіграють умови навчання, правильна організація процесу вправлення: послідовність засвоєння дій, поступовий перехід від простішого до складніших завдань, від повільного до швидкого темпу їх виконання.

5. При вправленні потрібно враховувати і те, що тривале, без перерв, вправлення, як і тривалі перерви в ньому не сприяють успішному формуванню умiнь і навичок. Тривалі інтервали між вправами ведуть до згасання утворених умiнь і навичок.

Важливе значення для формування всіх типів умiнь і навичок мають *вправи*. Завдяки їм відбувається автоматизація навичок, удосконалення умiнь, діяльності загалом. Без постійного, систематичного вправлення уміння і навички не вправляються.

10. Характеристика навички як автоматизованої дії.

Навичка (звичка) – частково автоматизована дія, яка виникає в результаті вправ; здатність до дії, що досягла найвищого рівня сформованості, здійснюється автоматизовано без усвідомлення проміжних кроків

Автоматизованими називаються такі дії, які в результаті багатьох повторень перестають нами усвідомлюватись. Ми пишемо не думаючи як писати ту чи іншу букву але був час, коли кожен з нас навчався писати, старанно виводячи кожен елемент.

Навичка – компонент діяльності, а не сама діяльність. Діяльність в цілому ж завжди є чітко усвідомленою і цілеспрямованою. Навички не лише полегшують працю, але й відкривають можливості для творчості. Наприклад, учень пише твір, – він думає про зміст, а не стежить за технікою написання кожного слова.

Класифікація навичок.

Рухові (моторні) – автоматизований вплив на зовнішній об'єкт за допомогою рухів з метою його перетворення (ходіння, біг, спортивні навички).

Перцептивні (пізнавальні) – автоматизоване, чуттєве відображення властивостей і характеристик добре знайомого, неодноразово сприйнятого раніше об'єкту (розрізнення кольорів і відтінків, гучність музики).

Інтелектуальні – автоматизований прийом, спосіб вирішення завдання, що вже раніше зустрічалось (читання, письмо, розв'язування типових задач).;

Поведінковий – вітання, вчинки.

Перші три види навичок формуються через навчання, а останні (поведінкові) – за допомогою виховання.

Навички утворюються за допомогою вправ, навчання, при чому в процесі вправляння, навчання вони не просто закріплюються, але й вдосконалюються. У вироблені навички суттєву роль відіграють індивідуальні відмінності – в одних навички формуються значно швидше, ніж в других. Тому не існує єдиної, універсальної кривої навчання.

Процес формування навичок відбувається нерівномірно. Втома, послаблення уваги, тимчасове зниження інтересу до діяльності, бажання чи небажання навчатися можуть стати причиною затримки розвитку навички. Але за періодом зниження може йти новий підйом, який залежить від уваги і поведінки дорослих по відношенню до дітей.

Отже, уміння і навички формуються в людини в процесі її навчання

11. Характеристика основних видів діяльності (гра, навчання, праця).

Людська діяльність різноманітна і багатогранна. Залежно від мети, змісту та форм розрізняють такі основні види діяльності:

Залежно від віку людині властиві всі три різновиди діяльності, проте в різні періоди життя вони виявляються по-різному за метою, змістом, формою, значенням.

Основні види діяльності – гра, навчання, праця – присутні в житті кожної людини, в процесі цієї діяльності відбувається розвиток психіки і особистості. Всі ці види діяльності не ізольовані один від одного, вони взаємодіють, збагачують один одного, створюючи тим самим нові перспективи розвитку особистості, що їх здійснює. Але на кожному віковому етапі вимагається особливе співвідношення цих діяльностей як в плані їх наявності, так і в плані їх змісту. Провідна діяльність обумовлює головні зміни в психічних процесах і психічних особливостях дитини на даній стадії її розвитку. Для дитини дошкільного віку провідною діяльністю є гра, для школяра – навчання, для дорослого – праця.

ІГРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ – це такий вид діяльності, продуктом якої є сам її процес.

Ігрова діяльність спрямована на сам процес гри і в доступній формі відтворює навчання і працю. На відміну від навчання і праці, дитина захоплюється здебільшого процесом, який викликає в неї задоволення. Тільки-но інтерес до гри зникає, дитина припиняє її. В іграх не лише виявляються, а й формуються всі психічні процеси та властивості дітей, спостережливність, уважність, вдумливість,

наполегливість, сміливість, рішучість, уміння, здібності тощо, а також такі моральні риси, як колективізм, дружба, товариськість, чесність. В ігровій діяльності відбувається також і фізичний розвиток дітей, розвиваються фізична сила, спритність, швидкість і точність рухів.

У шкільному віці гра має складніший і цілеспрямованіший характер. У школярів переважають дидактичні ігри, однак провідним видом діяльності стає **навчальна**.

НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ – це такий вид діяльності, продуктом якої є знання, навички і вміння.

Навчання не обмежується шкільним віком. Людина навчається все життя. До цього її спонукають розвиток науки, техніки, суспільного життя. Зміст навчальної діяльності визначається навчальними програмами, розробленими для кожного року навчання з урахуванням вікових особливостей психіки дитини та її фізичних можливостей. В ході навчання школяр не лише здобуває знання і вміння, в нього розвивається активне, самостійне, творче мислення, розширюється світогляд, удосконалюється пам'ять і увага. Виховний характер навчання проявляється в тому, що в процесі навчання формується особистість, закладаються такі цінні риси, як цілеспрямованість, наполегливість, почуття колективізму, взаємодопомоги.

Особливе місце в системі людської діяльності належить *праці*, яка є провідним видом діяльності дорослих людей.

Праця – це свідома діяльність людини, спрямована на створення матеріальних та духовних благ

Праця є необхідною умовою існування і розвитку людини. Необхідною передумовою будь-якої праці є наявність мети: створення певного продукту. Характерною особливістю праці є те, що людина передбачає її результати, уявляє собі матеріал, який буде при цьому використовувати, окреслює способи та послідовність своїх дій. Праця потребує відповідної підготовки з боку її виконавця, причому знання, навички та вміння її здійснення набуваються впродовж навчання людини. Праця потребує напруження фізичних і розумових сил, подолання труднощів, самовладання та інших вольових якостей особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку людського життя виникла величезна кількість видів праці.

Людську працю поділяють на *фізичну* та *розумову*. До фізичної належать різні види виробничої та технічної діяльності. Результатом такої праці є матеріальні продукти, необхідні для задоволення потреб людини. Результат розумової праці – це образи, думки, ідеї, проекти, знання, втілені в матеріальні форми існування (літературні та музичні твори, малюнки тощо).

Фізична та розумова праця охоплює величезну кількість різних професій та спеціальностей. У різних видах праці людина здатна проявляти *творчість*, **умовами успіху** якої є: виникнення певного задуму; підготовча робота – обміркування змісту творчого задуму, з'ясування шляхів його реалізації тощо; реалізація творчого задуму.

Отже, будь-яка діяльність зумовлена потребами суспільства. Людська психіка, її свідомий рівень розвивається й виявляється в діяльності. Через

діяльність людина є частиною історично сформованої культури, цивілізаційного процесу.

12. Поняття про особистість, індивід, індивідуальність та їх співвідношення.

У психології людина вивчається в трьох аспектах – як індивід, особистість та індивідуальність. Центральним і найбільш цікавим для психології є вияв людини як особистості, оскільки вона є носієм розвиненої свідомості.

Першочергово людина народжується, перебуваючи в статусі *індивіда*. Індивід є типовим носієм різних видів людської активності, перебуваючи в стані суб'єкта. Поступово індивід стає типовим представником суспільства, яке його сформувало, – особистістю, яка є неповторною, несхожою на інших людей. Це робить її індивідуальністю.

Розглянемо ці характеристики більш детально.

Індивід (індивідуум) – це людина як представник біологічного виду *Homo sapiens* (Людина розумна)

Отже, народившись, людина є одиницею свого біологічного виду з відповідними типовими ознаками: здатність до прямоходіння, здатність до виконання рукою високоточних трудових операцій, високорозвинена мозкова тканина зі складною будовою та функціями, здатність до формування та роботи свідомості, здатність до мовлення та абстрактного мислення, здатність до активної взаємодії в соціумі. Отже, індивідом можна назвати і новонароджену дитину, і старого довгожителя, і цивілізованого європейця, і африканського аборигена – всіх людей. Ця якість є *вродженою і незмінною* впродовж всього життя людини.

Потрапляючи в соціальне середовище, новонароджений індивід стає суб'єктом взаємодії з іншими людьми та виявляє власну активність, поступово формуючись як особистість.

Ми говоримо лише про здатності, так як новонароджена дитина ще не має розвинених властивостей, прямоходіння, свідомості тощо, однак має закладений в ній потенціал для цього змогу сформулювати найбільш узагальнене визначення даної категорії.

Особистість – це свідомий індивід, що залучений до повноцінних суспільних взаємин.

Особистість як якість людини має певні **ознаки**:

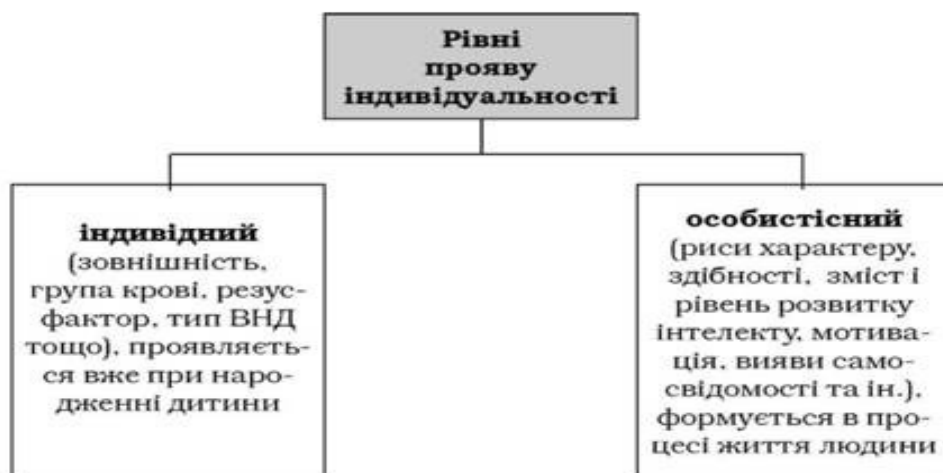
Сформована свідомість дає людині можливість виражати себе, а взаємодія із суспільством має взаємний двосторонній характер – особистість задовольняє свої потреби за рахунок суспільства, а суспільство відчуває на собі результати цієї взаємодії. Так, вчитель, працюючи на благо суспільства, готує для нього освічених громадян, отримуючи за свою професійну діяльність зарплатню.

Особистість – це набута та динамічна якість людини. Особистість не можна вважати позитивною чи негативною характеристикою людини, вона є нейтральною, хоча бувають особистості *просоціальної та антисоціальної спрямованості* – перші виражають свої якості та будують поведінку на користь іншим людям (лікарі, педагоги тощо), а другі – на шкоду (злочинці, збоченці).

Вже з самого народження у дитини проявляються певні ознаки, що відрізняють її від інших індивідів; поступово з плином її життя ці відмінності розширюються. Отже, людина виявляється ще й як індивідуальність.

Індивідуальність – це людина в своїй неповторності, своєрідності та унікальності

Певні ознаки індивідуальності формуються ще до народження дитини і є фізичними та фізіологічними, тоді як інші набуваються поступово з формуванням особистості. Отже індивідуальність має два *рівні прояву*:

Окремі вчені визначають лише особистісні вияви індивідуальності, розглядаючи при цьому людину як видану особистість, яка займає визнане місце в суспільстві.

13. Характеристика особливостей особистості

Хоч кожна людина в різних умовах поводиться по-різному, основні якості її особистості характеризуються відносною стійкістю, мало змінюються. Тому, знаючи людину, її психічні особливості, можна визначити, як вона поводитиметься в тих чи інших обставинах.

При постійній зміні психічних станів (почуттів, бажань), при наявності змін у поведінці, пов'язаних з тими ролями, які бере на себе людина в різних соціальних групах і різних життєвих ситуаціях, враховуючи зміни, що відбуваються разом з віковим розвитком, психічний склад особистості залишається в якійсь мірі постійним. Ця відносна стійкість пов'язана з відомою постійністю сукупності

суспільних відносин, в які включена людина і які констатуються особистістю з умовами її життя, особливостями фізичної зовнішності тощо.

Єдність особистості. Водночас психічні процеси, психічні стани і психічні властивості тісно пов'язані між собою, залежать одне від одного. Так особливості сприймання визначають такі властивості особистості, як спостережливість, здатність особливим чином сприймати навколишній світ, від властивостей уваги залежить уважність, особливості мислення характеризують розум людини, почуття визначають психічний стан людей, вольові процеси виявляються в рисах характеру тощо. Наприклад, наполегливість як уміння добиватися мети, долаючи труднощі, перешкоди, має позитивне значення лише у зв'язку з високими моральними почуттями, розвинутих почуттям колективізму. Зовсім інший зміст ця риса буде мати, якщо вона пов'язана з дуже сильно розвинутими егоїстичними потребами, з бажанням добитися власного благополуччя, нехтуючи інтересами колективу, інших людей.

Тісний взаємозв'язок і взаємозалежність психічних процесів, станів і властивостей людини зумовлюють єдність усіх її якостей, або, як кажуть, створюють психологічний склад особистості. Тому особистість формується, виховується не «по частинах», неможна виховувати окремі її риси, не звертаючи уваги, відволікаючись від інших рис. Особистість формується, виховується як єдине ціле. З цією метою у вихованні здійснюється комплексний підхід.

Активність – це здатність людини до суспільно значущих перетворень навколишнього світу, що виявляється у спільній діяльності, спілкуванні, творчості. Активність особистості, якщо вона упорядкована і цілеспрямована, досягається вмільним управлінням як пізнавальної, так і практичної діяльності. Саме через узгодженість знань і досвіду особистість діє найбільш доцільно.

Кожна особистість відзначається активністю, тобто здатністю впливати на навколишнє середовище, змінюючи і перетворюючи його, а також здатністю змінювати власну природу, свій психічний склад (самовиховання).

Джерелом цієї активності є потреби особистості, які треба задовольняти та впливи зовнішнього світу, на які треба реагувати. Потреби особистості й умови, в яких вона живе, перебувають у постійній взаємодії. Оскільки людина живе в суспільстві, її активність виявляється в найрізноманітніших видах діяльності, яка має її особистий, і суспільний характер.

Активна життєва позиція особистості має формуватися поступово. Вона виробляється протягом тривалого часу, в результаті додання повсякденних труднощів, оволодіння соціальним досвідом, професійною майстерністю.

Показниками активної життєвої позиції виступають:

- цілеспрямованість і усвідомленість дій і вчинків;
- відповідальність і активність у різних видах діяльності;
- результати діяльності і суспільної активності особистості, що відповідають вимогам і умовам життя в суспільстві.

Активна життєва позиція - стійка позиція особистості, спрямована на зміну і перетворення суспільних умов життя відповідно до свого переконання, поглядів і совісті. Важливим для розуміння активної життєвої позиції є вимога дотримання автономії, автономних прав і громадянських свобод особистості. Активна життєва

позиція стає в громадянському суспільстві невід'ємною рисою життєдіяльності автономних суб'єктів. Вона виражає їх прагнення до розширення і зміцнення свого життєвого простору, що розглядається в контексті самореалізації та вільної творчості.

Соціальна роль – це модель поведінки, яка об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин.

Кожний соціальний статус має свій ролевий набір, тобто дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу. Наприклад, статус лікаря – це певні права і обов'язки, переважно закріплені законом. Соціальна ж роль лікаря включає конкретні правила поведінки в спілкуванні з колегами, пацієнтами, адміністрацією, вимоги до рівня освіти, культури тощо.

Зрозуміло, що кожна людина виконує багатоманітні ролі. Це породжує і внутрішні конфлікти особистості, які називаються ролевими конфліктами, тобто існує не тільки ієрархія ролей, а й ієрархія статусів. Наприклад, ситуація: міліціонер затримує злочинця, який виявляється його сином. Відбувається ролевий конфлікт, при якому статус батька, вірогідно, переважить статус міліціонера.

Отже, лише живучи у суспільстві, спілкуючись і взаємодіючи з іншими людьми, навчаючись у них, дитина може стати справжньою людиною. З одного боку, людина є продуктом певної епохи, наявного суспільства. З іншого – вона є результатом, своєрідним відбитком і втіленням всієї попередньої історії людства та його культури. Людина – біосоціальна істота, саме біосоціальна, а не біологічна і соціальна.

14. Характеристика спрямованості особистості.

Головним структурним компонентом особистості є її *спрямованість* як система спонукань, що визначає вибірковість ставлень та активності особистості. Основними проявами спрямованості є потреби та мотиви, ціннісні орієнтації, рівень домагань, перспективи та цілі особистості.

Мотиви – це пов'язані задоволенням певних потреб спонукання до діяльності. Мотиви розрізняють за їх усвідомленістю.

Неусвідомлюваними мотивами є установки і потяги.

Установка – це неусвідомлюваний особистістю стан готовності до певної діяльності чи поведінки. Установка часто є результатом недостатньо обґрунтованих висновків з фактів особистого досвіду або некритичного засвоєння стереотипів мислення (стандартизоване судження, усталене в певній групі).

Потяг – це спонукання до діяльності, що є недиференційованою, недостатньо чітко усвідомленою потребою, невиразна потреба в чомусь. Він швидкоплинний: потреба або згасає, або перетворюється в прагнення. Потяги характерні для юнацького віку як провісники майбутніх прагнень усвідомлюваних мотивів.

Усвідомлюваними мотивами є інтереси, переконання, прагнення.

Інтерес – це емоційний вияв пізнавальних потреб особистості. Суб'єктивно інтереси розкриваються на позитивному емоційному фоні, у бажанні глибше

пізнати об'єкт, зрозуміти його.

Роль інтересів у тому, що вони є спонукальним механізмом пізнання, змушують особистість шукати шляхів, засобів задоволення того чи іншого бажання.

Розрізняють інтереси за змістом, метою, шириною, глибиною, за стійкістю і дієвістю.

За *метою* інтереси поділяються на *безпосередні* й *опосередковані*. Безпосередні інтереси зумовлює емоційна привабливість об'єкта. Наприклад, інтерес до розв'язання задач, кросвордів, до спілкування з друзями тощо.

За *глибиною* інтереси поділяють на *поверхові* і *глибокі*.

За *широтою* – на *широкі* й *вузькі*. Широкі інтереси розподілені між багатьма об'єктами; вузькі сконцентровані в одній галузі. Цінна риса особистості – багатофокусність інтересів у кількох не пов'язаних одна з одною сферах діяльності. Багатофокусність інтересів особливо сприятлива для зміни видів діяльності – кращого засобу відновлення затраченої в ході роботи енергії. Отже, оцінка вузькості чи широти інтересів визначається зрештою їх змістом.

За *стійкістю* інтереси поділяються на *стійкі* й *нестійкі*.

Стойкість інтересу зумовлює тривалість збереження його інтенсивності. Стейкий інтерес є сигналом, показником здібностей людини. Інколи інтерес до чогось не згасає все життя, наприклад, захоплення професією. Нестійкість інтересів, коли вони набувають характеру пристрасних, але короткочасних захоплень, є віковою особливістю, яка стимулює пошук покликання й допомагає виявити здібності.

Переконання – система усвідомлюваних потреб, які спонукають діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду; це система знань, пропущених через почуття. Переконана та людина, у якої ідеї поєдналися з почуттям і волею.

Прагнення. Усвідомлюваним мотивом є також прагнення особистості, тобто мотиви поведінки, у яких виявлена потреба в чомусь, що може бути досягнуто вольовими зусиллями. Оскільки прагнення не задовольняються інакше, ніж через спеціально організовану діяльність, вони здатні підтримувати активність особистості протягом тривалого часу.

Прагнення набувають різних психологічних форм. Одна з них – *мрія* як створений фантазією образ бажаного майбутнього. Мрія підтримує і посилює енергію людини. Прагнення виявляються і в *пристрастях*, тобто мотивах і відповідних потребах, що мають непереборну силу, котра відсуває на задній план усе, не пов'язане з пристрасстю.

Формою прагнень є також *ідеал* як потреба наслідувати приклад, взятий особистістю за зразок поведінки. Ідеалом може бути конкретна особа, збірний образ чи суспільні цінності. Ідеали завжди відбивають життя: не можна уявити щось, елементів чого не було б у реальності.

Водночас є два типи ставлення до ідеалу: споглядально-захоплене, пасивне і пристрасно-діяльне, коли ідеал є планом життя, породжує бажання самовиховуватися.

15. Поняття про групи.

Людина живе, розвивається і діє у групі. У колективі й під його впливом відбувається становлення особистості – складається її спрямованість, формуються суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей.

Група – це певна спільнота людей, які поєднані на основі відповідних загальних ознак, що стосуються спільної діяльності, на підставі якої виникають певні психологічні утворення (соціальне почуття, інтереси та ін.).

Центральним психологічним феноменом, що характеризує малу групу, є поняття психологічної спільності. Основними критеріями феномену психологічної спільності є:

- феномен схожості, що виявляється у спільності мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій та соціальних установок;
- явище ідентифікації, що полягає у тому, що індивід усвідомлює власну належність до даної групи, єдність з нею, що забезпечує формування почуття «Ми»;
- усвідомлення членами даної групи власної відмінності від інших груп (феномен «Вони»);
- наявність соціально–психологічних особливостей, характерних для даної групи як окремої спільності (сумісність, соціально-психологічний клімат тощо).

Отже, група – це обмежена у кількості спільнота людей, що виділяється за певними ознаками. Більшість різноманітних форм діяльності людини відбувається у малій групі (сім'я, друзі, шкільний клас, трудовий колектив тощо), у групі формується особистість, виявляються її якості, мала група опосередковує вплив широкого соціального оточення.

16. Проблема класифікації груп та характеристика окремих видів: умовних, реальних, великих, малих.

Групи класифікуються за певними ознаками.

• За принципом формування

Умовні (номінальні) групи – об'єднання людей за певною умовною ознакою (стать, вік, професія, освіта, етнічна, політична чи релігійна належність), в яких реальні особистості, що їх віднесли до умовної групи, не мають між собою реальних відносин та зв'язків і навіть можуть не знати один одного.

Реальні групи – реально існуюче в певному просторі і часі об'єднання людей, яке характеризується тим, що її члени поєднані між собою реальними відносинами та зв'язками.

• За величиною

Малі групи – від 2 до 30 – 45 осіб у групі.

Великі – більше 30 – 45 осіб у групі.

• В залежності від умов формування

Природні групи – створюються самі по собі, виходячи з потреб суспільства або людей, які входять в дані групи.

Лабораторні групи – створюються експериментатором з метою проведення певного наукового дослідження.

• В залежності від форми організації

Формальні групи – об'єднання людей на підставі загальної діяльності, в рамках офіційно визнаних організацій. Цілі, структура та діяльність формальних груп мають нормативно визначений характер.

Неформальні групи – створюються та існують поза рамками офіційно визнаних організацій. Цілі, структура та діяльність неформальних груп визначаються на основі особистих інтересів її учасників.

Серед різних видів груп окремо виділяють референтну (еталонну) групу. **Референтна (еталонна) група** – це реально існуюча або уявна група, погляди, норми та цінності якої є взірцем для особистості. Під її впливом вона формує свої життєві ідеали, вивіряє власні дії та вчинки. За цих умов гармонізуються стосунки з групою, створюються психологічно комфортні умови для успішного розвитку особистості в певному напрямі.

Референтна група іноді існує для особистості поза реальною, якщо вона зорієнтована на ідеали, цінності, погляди іншої групи. Тоді еталоном для неї є інший взірець. Такий стан може істотно позначитися на внутрішньо колективних стосунках, ускладнювати взаємини членів групи. Якщо у людини кілька референтних груп, це породжує у неї конфліктні стани.

Нереферентною вважається така мала група, психологія та поведінка якої непридатна для індивіда або байдужа для нього. Крім цих двох типів груп можуть існувати й антиреферентні групи, поведінку та психологію членів яких людина зовсім не приймає, засуджує.

Об'єднання людей у реальні групи може ґрунтуватися на спільності їхньої діяльності, зумовленої єдністю потреб, інтересів, прагненням досягти якихось значущих результатів. Вищою формою організації групи є **колектив**.

Колектив – це група людей, які об'єднані спільною діяльністю та мають єдині цілі, підпорядковані цілям суспільства.

Істотною ознакою колективу є суспільна значущість цілей та завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів. Виконання спільної соціально цінної та особистісно значущої діяльності сприяє встановленню та розвитку колективних взаємин.

Отже, група виступає у ролі певного знаряддя тиску на індивіда, змушуючи його приймати ті цінності, які є нормативними саме у цій групі. Ці проблеми розглядаються у руслі дослідження конформізму, що розуміється як схильність людини підкорятися тиску з боку групи.

17. Проблема лідерства та керівництва групою.

Єдність, організованість, мобільність групи залежать від багатьох зовнішніх (особливості структури, в яку група включена) і внутрішніх чинників. Впливовими чинниками внутрігрупової єдності є керівництво і лідерство.

Керівництво – здійснюваний індивідом чи колективним суб'єктом соціально-психологічний вплив на інших людей з метою структурування дій та відносин у групі (організації).

Керівництво є суто управлінським феноменом, офіційно регламентованим соціально організованим процесом. Реалізують функції керівництва спеціалізовані

структури (у великих організаціях), а також безпосередньо керівник.

Керівник – індивід, на якого офіційно покладені функції управління і організації діяльності в групі (установі, фірмі та ін.).

Завдання його полягає у визначенні цілей спільної діяльності, які фіксують напрям розвитку організації, тобто задають образ кінцевого стану, до якого повинна дійти вона через певний проміжок часу. У визначенні таких цілей, структуруванні діяльності й відносин у спільності під час розв'язання нею різноманітних завдань, у впливі на персонал полягають сенс і сутність процесу керівництва.

З феноменом керівництва пов'язаний феномен лідерства у групі (організації). Вони іноді бувають тотожними, а часом породжують у своїй взаємодії протистояння і конфлікти.

Лідерство (англ. leader – провідник, ведучий, керівник) – один з процесів організації й управління малою соціальною групою, який сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни та з оптимальним ефектом.

Цей процес значною мірою детермінований панівними у суспільстві соціальними відносинами. Його характеризують відносини домінування і підкорення, впливу і наслідування в системі міжособистісних відносин у групі. Лідерство спрямоване на пробудження в членів групи мрії, до якої вони прямуватимуть, наснаження їх необхідною для цього енергією. Ефективність його залежить від наявності у групі визнаного всіма, авторитетного лідера.

Лідер – наділений найбільшим ціннісним потенціалом індивід, який має провідний вплив у групі.

Феномен лідерства є динамічним процесом малої групи, який може бути доволі суперечливим: домагання лідера і готовність до його провідної ролі можуть і не збігатися. Лідер не висувається групою на відповідну посаду, а спонтанно займає керівну позицію за явної чи прихованої її згоди. Найчастіше він перебирає роль неофіційного керівника, а з його особистістю ідентифікується специфічна система групових норм та цінностей, яка не завжди тотожна офіційній системі. Оскільки лідерство є системою відносин у групі, його слід розглядати як групове явище, адже лідер завжди є елементом цієї структури. Психологічна сутність лідерства полягає у здатності впливати на індивідів і групу, спрямовувати їхні зусилля на досягнення цілей.

Таким чином, особа, яка претендує на роль лідера, передусім має компенсувати недоліки і прорахунки у діяльності групи та її керівника. В такому разі лідер повинен взяти на себе відповідальність за реалізацію інтеграційної та об'єднуючої функцій.

18. Поняття про спілкування та його сутність.

Важливою духовною потребою людини як суспільної істоти є спілкування. Потреба людини в спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії в процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу трудова, не може здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння.

Поняття «спілкування» вживається в психологічній літературі в різних

значеннях: як обмін думками, почуттями, переживаннями, як один з видів діяльності, як взаємодія, стосунки між суб'єктами, що мають діалогічний характер тощо; іноді уособлює зміст діяльності (робота вчителя, бесіда друзів), може супроводжувати діяльність (граючись, діти спілкуються між собою).

Спілкування – це взаємодія двох або більше людей, під час якої виникає психічний контакт, що проявляється в обміні інформацією, взаємовпливі, взаєморозумінні, взаємопереживанні.

Соціальна природа спілкування виявляється в тому, що воно завжди відбувається в середовищі людей, де суб'єкти спілкування постають як носії соціального досвіду. Соціальний досвід спілкування виявляється в змісті інформації, що є його предметом (знання, відомості, способи діяльності), у засобах (мовна та немовна комунікація при спілкуванні), у суспільно вироблених упродовж всього історичного розвитку видах спілкування.

Спілкування між людьми має місце при передаванні знань, досвіду, коли формуються різноманітні вміння та навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо. Змістом спілкування завжди є інформація, зумовлена потребами взаємодії людей. Вона може стосуватися повідомлення нових знань, наприклад роз'яснення вчителем понять, пояснення сутності певних явищ, процесів, інформування про події, що відбуваються, обґрунтування певних положень, побудови гіпотез тощо. Спілкування може бути засобом передавання умінь і навичок.

Змістом спілкування є знання, уміння та навички – зміст свідомості людини. Реальні контакти між людьми, впродовж яких вони безпосередньо сприймають один одного, створюють середовище для об'єктивного виявлення особливостей їх поведінки, манер, рис характеру та емоційно-вольової сфери. Саме в таких контактах розкривається справжня значущість людини для людини, виявляються людські симпатії та антипатії.

Таким чином, важливий вплив на характер спілкування справляють взаємини, що склалися між членами контактної групи. Від того, які склалися взаємостосунки, залежить уся система спілкування конкретної особистості, її манери, колорит, засоби, що використовуються.

19. Функції та структура спілкування.

Функції спілкування (від лат. function – виконання, здійснення) – це зовнішній прояв властивостей спілкування, ті завдання, які воно виконує у процесі діяльності індивіда в соціумі.

Функції спілкування (за С. Д. Максименком):

комунікативна – це різні форми та засоби обміну і передавання інформації, завдяки яким стають можливими збагачення дій та взаєморозуміння людей (зв'язок людини зі світом в усіх формах діяльності). Вона здійснюється за допомогою мови, є необхідною умовою наступності і розвитку, соціального та наукового прогресу людства, індивідуального розвитку особистості. Обмін інформацією, що відбувається між людьми в різних видах діяльності, забезпечується комунікативною функцією спілкування. Контакти між людьми не обмежуються лише потребами передавання інформації.

інтерактивна – взаємодія між індивідуумами, а саме обмін не тільки знаннями, ідеями, а також впливом, взаємними намаганнями, діями тощо;

перцептивна – процес сприйняття партнерами один одного, їх взаємного пізнання як основи для взаєморозуміння.

Усі ці функції між собою тісно взаємодіють у процесі спілкування.

Структура спілкування

суб'єктами спілкування є люди (не менш, ніж двоє) чи групи людей, які беруть участь у процесі взаємодії;

зміст – наповненість спілкування (інформація, дії, емоції чи почуття);

засоби – механізми передачі змісту: вербальні (слова) і невербальні (жести, міміка, пантоміміка, паузи, речі, одяг),

результати: практичні (обмін інформацією, речами, виконання справи), психологічні (осмислення інформації, налагодження стосунків, переживання емоцій та почуттів).

20. Вербальна та невербальна комунікація та її функції.

Передача інформації під час спілкування забезпечується за допомогою мови – головного, специфічно людського знаряддя спілкування, а також немовними засобами. Мова як засіб спілкування виникла і сформувалася історично, в ході розвитку людського суспільства, з його потреб. Мова є засобом нагромадження та передачі суспільного досвіду. Завдяки спілкуванню за допомогою мови відображення дійсності у свідомості однієї людини доповнюється тим, що було у свідомості інших людей, внаслідок чого зростають можливості для обміну інформацією.

Вербальна комунікація за допомогою слова – головна і найбільш досконала форма людського спілкування. Рівень володіння мовою, багатство та культура мовного висловлювання визначають можливості та ефективність спілкування кожної конкретної особистості.

Паралельно з мовою як засобом спілкування за допомогою слова широко використовуються немовні засоби – жести, міміка, інтонація, паузи, манери, зовнішність. Спілкування як жива безпосередня комунікація суб'єктів закономірно виявляє емоції тих, хто спілкується, утворюючи невербальний аспект обміну інформацією.

Невербальна комунікація – це особлива мова «мова почуттів», продукт суспільного розвитку людей, що значно посилює змістовий ефект вербальної комунікації, а за певних обставин може її замінювати.

Велике значення для встановлення змістовних та емоційних контактів у спілкуванні має зовнішній вигляд людини. На його підставі складається перше враження про людину, яке нерідко визначає розвиток подальших стосунків. Зовнішній вигляд людини складається з тілесного вигляду, одягу, манери поводитися, звичок. Певною мірою він може свідомо змінюватись, але у своїй сутності лишається консервативним.

Величезну інформацію несе вираз обличчя, що виникає під впливом думок, почуттів, стосунків, які в певних ситуаціях чи життєвих інтервалах є домінуючими. Істотні деталі зовнішності – зачіска, одяг, аксесуари – це елементи оцінних суджень про людину. На їх підставі виникають оцінні судження про людину, її приналежність до певної групи, професії тощо.

За манерами людини можна судити про її вихованість, самооцінку, ставлення до інших. Найбільш динамічно зовнішній бік невербального спілкування виявляється в жестах, міміці.

Жест – це соціально сформований та усталений рух, що передає психічний стан людини. Міміка та жести мають біологічну природу, містять елементи природженого характеру і в той же час соціальні за походженням. Міміка та жести протягом вербального спілкування дають можливість посилювати смислові наголоси на елементах інформації, що передається, і створювати таким чином більший емоційний ефект від усвідомлення її значущості.

Важливу роль в ефективності спілкування, як свідчать дані спеціальних досліджень зарубіжних психологів, відіграє просторове перебування співрозмовників один стосовно одного, дистанція та комунікативна спрямованість.

Виокремлюють чотири види дистанції у спілкуванні: 1) інтимну; 2) особисту, яка засвідчує, що ті, хто спілкується, є близькими друзями; 3) соціальну, яка характеризує офіційні контакти між сторонами, які входять у стосунки; 4) публічну, що має місце між чужими людьми (епізодичні, ситуаційні контакти).

Немовні засоби спілкування, які супроводжують вербальне повідомлення, створюють підтекст, який полегшує, збагачує і поглиблює сприймання інформації, що передається.

Отже, відповідність невербальних засобів спілкування цілям і завданням, змісту словесної комунікації – значущий елемент культури спілкування.

21.Поняття про увагу як форму психічної активності та її фізіологічну основу.

В кожний момент свого життя людина щось чує, бачить, відчуває. Про щось

думає чи з кимось розмовляє, щось робить. Свідомість людини не може охопити одночасно з достатньою ясністю все, що на неї діє. Вона виділяє те, що являє для неї має інтерес, відповідає її потребам, життєвим планам. Будь-яка діяльність людини вимагає виокремлення об'єкта і зосередженості на ньому.

Увага – це спрямованість, зосередженість нашої свідомості на певному об'єкті, події, образі, міркуванні. Об'єктом уваги може бути все, що завгодно – предмети, явища, стосунки, властивості предметів, дії, думки других людей і свій власний внутрішній світ.

Фізіологічним підґрунтям уваги є збудження, що виникає в корі великих півкуль головного мозку під впливом подразнень, які на нас діють.

У стані втоми організму увага послаблюється, легко відволікається. Тому стан уваги може слугувати показником втоми людини. Увага не самостійний психічний процес, а швидше його необхідна умова, форма окремої відображуваної та продуктивної діяльності на різних рівнях свідомості. Увага є формою організації психічної діяльності людини, що полягає у спрямованості та зосередженості свідомості на об'єктах та забезпечує їх виразне відображення.

Увага завжди тісно пов'язана з діяльністю людини, забезпечує її свідомий характер, а також нею стимулюється і регулюється. Діяти – означає бути уважним до об'єктів діяльності. Напруження у діяльності завжди пов'язане з відповідним напруженням уваги. Вона служить внутрішньою умовою психічної діяльності.

Увага характеристика будь-якого психічного процесу: сприйняття, коли ми вслуховуємося, роздивляємось, принохуємося, намагаючись розрізнити будь-який зоровий образ і звуковий, запах, мислення, коли ми розв'язуємо якусь задачу, пам'яті, коли ми щось певне згадуємо чи намагаємось запам'ятати; уяви, коли ми намагаємось щось чітко уявити собі.

Таким чином, увага – це здатність вибирати важливе для себе і зосереджувати на ньому свою увагу, мислення, спогади, уяву та ін. За увагою завжди стоять потреби, мотиви, цілі, установки суб'єкта. Увага – необхідна умова якісного виконання будь-якої дії. Вона виконує функцію контролю і особливо необхідна при будь-якому навчанні, коли людина стикається з новими знаннями, об'єктами, явищами. Без уваги не можлива цілеспрямована практична діяльність, не можлива ні фізична ні розумова діяльність, бо людина повинна з повагою ставитися до об'єкта та плану своєї діяльності, уважно стежити за перебігом цієї діяльності та її наслідками.

22. Види уваги.

Усі різновиди уваги тісно пов'язані між собою і за певних умов переходять

Мимовільна увага виникає несподівано, незалежно від свідомості, непередбачувано, за умов діяльності або відпочинку, на дозвіллі під впливом найрізноманітніших подразників, які впливають на той чи той аналізатор організму. Вона властива і людині, і тваринам, хоча виникнення її в людини якісно відрізняється від мимовільної уваги тварин.

Мимовільну увагу іноді називають пасивною, емоційною. Коли говорять про пасивність, мають на увазі залежність мимовільної уваги від об'єкта, який її привертає, і підкреслюють відсутність зусиль з боку людини. Коли ж її називають емоційною, то підкреслюють зв'язок між емоціями, інтересами, потребами та увагою. Як відомо, людина не докладає зусиль для перегляду цікавого фільму, або коли читає захоплюючу книгу.

Мимовільна увага – це зосередження свідомості на об'єкті внаслідок певних особливостей цього об'єкта. Якості об'єкта, що привертають до нього мимовільну увагу: сильний різкий подразник на фоні слабких (стук у двері); зміна у силі подразника (підвищення або зниження голосу); новизна (нова іграшка); початок і припинення дії подразника (пауза перед початком розповіді); об'єкти, які викликають емоції (яскраві кольори, мелодійні звуки); об'єкти, що збуджують інтерес.

Мимовільна увага є короткочасною, але за певних умов, залежно від сили впливу сторонніх подразників, що впливають на нас, вона може виникати досить часто, заважаючи основній діяльності.

Довільна увага – це свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності. Довільна увага своїм головним компонентом має волю. Силою волі людина здатна мобілізувати й зосередити свою свідомість на потрібній діяльності протягом досить тривалого часу. Характерними особливостями довільної уваги є цілеспрямованість, організованість діяльності, усвідомлення послідовності дій, дисциплінованість розумової діяльності, здатність боротися із сторонніми відволіканнями.

Особистість зосереджується не на тому, що для неї цікаво, а на тому, що вона повинна робити. Довільна увага виникає, коли людина ставить перед собою ціль, досягнення якої вимагає зосередженості. Постановка цілі діяльності – це причина довільної уваги. У дитини довільна увага виникає при виконанні вимог дорослих.

Умови, що полегшують свідоме зосередження уваги:

- у розумову діяльність включається практична дія (читати підручник, конспектуючи його);
- словесні нагадування самому собі про значущість цілі діяльності (учень нагадує собі, як важливо для нього розв'язати задачу, бо вчитель на уроці обов'язково перевірить);
- визначення етапу виконання і обсягу наступної роботи. Коли людина не може визначити етап роботи, то остання сприймається як нескінченна, що значно знижує вольове зусилля;
- зручне робоче місце (відсутність сторонніх подразників). Ця особливість ставить перед учителем завдання використовувати прийоми, спрямовані на допомогу в організації учнем свого робочого місця. Наприклад, молодшим дітям

корисним буде складений вчителем перелік того, що необхідно приготувати до уроку із записом його на дошці;

- психофізіологічний стан людини. До кінця робочого дня зростають втома, кількість помилок, а увага спадає. Негативно впливає на зосередження уваги хвороба, емоційне збудження;

- вироблення звички бути уважним, що формується в школі й перетворюється на риси характеру – такі, як спостережливість, уважність. Вони є необхідною умовою професійного успіху. Зниження уваги призводить до помилок, іноді трагічних, у діяльності робітника.

Післядовільну увагу називають ще й вторинною мимовільною увагою. Післядовільна увага виникає з довільної, при цьому знижується вольове зусилля, зростає інтерес та емоційна захопленість. Вона близька до мимовільної уваги, оскільки виникає на основі інтересу, але характер інтересу інший. У мимовільній увазі переважає інтерес до самого процесу діяльності, а в післядовільній – до її результату. Наприклад, учень розпочав розв'язувати приклад без зацікавлення, докладаючи зусиль, щоб бути уважним. У ході розв'язання в нього зростає рішучість досягти результату незважаючи на труднощі, він захоплюється роботою, його увага – післядовільна. Коли знижуються вольові зусилля і підвищується інтерес у процесі виконання діяльності, то виникає післядовільна увага.

23. Властивості уваги.

Властивості уваги – це об'єм, розподіл, концентрація, стійкість, переключення.

Об'єм уваги – це кількість одночасно охоплених увагою об'єктів. Об'єм уваги постійний і становить 5–7 одиниць. Розширюється за рахунок групування, систематизації предметів. Якщо пов'язувати букви в слова, то кількість сприйнятих букв зростає.

Розподіл уваги має місце при одночасному виконанні двох, або більше видів діяльності. Розподіл уваги можливий за умови, що обидві діяльності добре знайомі, а одна хоча б частково автоматизована. Так, молодому вчителю не завжди легко розподілити свою увагу на уроці. Якщо він зосереджується тільки на процесі викладання, то дисципліна в класі знижується. Якщо починає стежити лише за дисципліною, то не встигає повноцінно викласти навчальний матеріал. Успіх уроку залежить від того, наскільки вчитель вміє одночасно контролювати як поведінку учнів, так і власну діяльність.

Переключення виникає при свідомому переході від однієї діяльності до іншої, від одного об'єкта до іншого. Воно утруднене при переході: від легкої діяльності до важкої; від добре відомої до мало відомої; від більш цікавої до менш; від незакінченої до нової; від глибокого зосередження.

Здатність людини до переключення уваги залежить від індивідуальних показників рухливості нервових процесів. Мимовільне переміщення уваги, що не має прямого позитивного значення для діяльності – відволікання.

Концентрація (інтенсивність) – це глибина зосередження на об'єкті. При високій концентрації увагу нелегко відволікти. Чим менший об'єм уваги, тим більша її концентрація. На перший погляд здається, що чим зосередженіше

людина виконує роботу, тим кращі її результати. Проте концентрація дає позитивний ефект лише у поєднанні з достатнім об'ємом і розподілом уваги. Якщо учень при написанні твору концентрує увагу на каліграфії, але неуважний до змісту, то якість його роботи буде невисокою.

Стійкість виявляється в тривалості зосередження уваги на об'єкті. Зміни рівня зосередженості на об'єкті називають коливаннями уваги. Розрізняють такі види коливань, які позначаються, або ні на продуктивності діяльності.

1) Незалежні від діяльності, обумовлені фізіологічно, але не втомою; відбуваються кожні 2–5 секунд. Ці коливання непомітні й не заважають діяльності. Їх можна зафіксувати в самоспостереженні: у тихій кімнаті ми чуємо ходу годинника то голосніше, то тихіше з інтервалом 2–5 секунд. При розгляді зображень з так званою подвійною інтерпретацією, способи тлумачення змінюються теж через 2–5 секунд. Так, два прямокутники, розташовані один в одному, сприймаються то як кімната в перспективі, то як зрізана піраміда.

2) Залежні від діяльності, викликані втомою. Відбуваються мимоволі через 20–25 хвилин роботи. На уроці цей момент слід використати для переходу до нових видів чи форм роботи, виконання розвантажувальних завдань, повідомлення цікавих фактів.

Отже, ці властивості є головною передумовою продуктивності праці, навчання, спортивної та іншої діяльності особистості.

24. Неуважність

Цим словом позначають певний недолік уваги, що часто дає про себе знати під час навчання в школі. Розрізняють два види неуважності.

Перший вид неуважності – це ненавмисне, мимовільне відвернення від основної діяльності. Людина ні на чому не може зосередитися, навіть цікава діяльність часом переривається з-за нестійкості уваги.

Неуважність у школярів проявляється в переключенні уваги учня на предмети, явища або власні думки, які не мають відношення до його занять у класі. Тому він припускає багато помилок на письмі і в лічбі, хоча часто знає правила, пропускає букви, закінчення, спотворює зміст прочитуваних слів. Як правило, дитина не помічає своїх помилок і з трудом виявляє їх самостійно.

Така неуважність – результат поганого виховання. Дитина не привчається до зосередженої роботи, часто й самі дорослі заважають їй під час виконання домашніх завдань. Багаторазове повторення такого стану стає звичним. Така неуважність може бути і тимчасовим станом. Виникає вона від втоми, поганого самопочуття, значних сторонніх подразників. Якщо цей тимчасовий стан систематично повторюється, то й він стає звичним.

Боротьба з неуважністю потребує тривалої роботи: неуважним учням треба створювати такі умови, де б вони могли працювати не відвертаючи уваги, і виробляти в них звичку не відвертатись під час роботи. Дуже важливо контролювати роботу дитини і привчати її до самоконтролю. Треба привчати дитину контролювати» не лише результати, кінець роботи, а й вчити контролювати роботу в процесі її виконання. Цікава робота може стати першим кроком у подоланні неуважності – у формуванні стійкості і зосередженості уваги.

Другий вид неувважності – це наслідок надмірної зосередженості людини на роботі, коли вона крім своєї роботи нічого не помічає і часом не розуміє довколишніх подій. Такий вид неувважності буває в людей, захоплених роботою, охоплених сильними переживаннями, та в людей, які не вміють розподіляти увагу або не можуть переключати увагу (мала рухливість уваги).

У молодших школярів неувважність цього виду проявляється дуже своєрідно. Коли учень пише виклад, він зосереджується тільки на тому, щоб передати зміст, і не помічає помилок, спотворення слів. Коли ж школяр звертає увагу на правильне написання слів, то зміст викладу часто буває дуже поганий.

25. Поняття про відчуття як психічний процес.

Навколишній світ, його красу, звуки, кольори, запахи, температуру, величину і багато іншого ми пізнаємо завдяки органам чуття. За допомогою органів чуття людський організм одержує у вигляді відчуттів різноманітну інформацію про стан зовнішнього і внутрішнього середовища.

Відчуття – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на її органи чуттів.

Фізіологічною основою відчуттів є проходження нервового імпульсу через ланки рефлекторного кільця: рецептор (орган, що сприймає) – доцентрові нервові шляхи (аферентні) – відповідна ділянка кори головного мозку – відцентрові нервові шляхи (еферентні) – ефектор. Ефектор і рецептор – це один і той же орган, що виконує різні функції. Частина рефлекторного кільця без відцентрових ділянок утворює аналізатор.

З відчуттів починається пізнавальна діяльність людини. За допомогою різних аналізаторів вона відбирає, нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани й на підставі одержаних вражень виробляє адекватні обставинам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи.

Органи чуттів – це єдині канали, по яких зовнішній світ проникає у свідомість людини.

Відображаючи об'єктивні характеристики предметів і явищ, відчуття існують у свідомості як суб'єктивні образи предметного світу. Ця їх особливість зумовлена, з одного боку, природою самих відчуттів як продукту відображуваної діяльності мозку, а з другого – психічним складом людини. Для відчуттів характерне позитивне або негативне емоційне забарвлення. Приємні або неприємні відчуття сигналізують про позитивну або негативну дію подразника й викликають відповідну реакцію на нього.

Отже, роль відчуттів у житті і пізнанні реальності дуже важлива, оскільки вони становлять єдине джерело наших знань про зовнішній світ і про нас самих.

26. Класифікація (екстеро-, інтеро-, пропріоцептивні) та види відчуттів.

Англійський фізіолог Шеррінгтон у 1906 році запропонував класифікацію відчуттів за місцем розташування рецепторів та подразників.

а) екстероцептивні відчуття. Рецептори на поверхні тіла, сприймають подразники із зовнішнього світу. Серед них контактні – ті, що виникають при

прямому контакті рецептора із подразником (дотик, смак), дистантні – подразник знаходиться на відстані від рецептора (зір, слух);

1) *Зорові відчуття* відіграють важливу роль у діяльності людини та пізнанні нею навколишнього світу. Апаратом зору є око – орган чуття зі складною анатомічною будовою. Світлові хвилі, які відображають предмет, заломлюючись, проходять через кришталік ока і фіксуються на сітківці у вигляді зображення. Найважливішою складовою ока є сітківка, яка за допомогою зорового нерва з'єднується з великими півкулями головного мозку.

Дальтонізм – явище спадкового походження. Воно передається здебільшого по чоловічій лінії: від батька через доньку до внуків. Дальтонізм є протипоказанням для професійної діяльності, яка вимагає розрізнення кольорів – наприклад, при кольоровій сигналізації, фарбуванні тощо.

2) *Слухові відчуття* також мають велике значення в житті людини. Вони допомагають їй правильно орієнтуватися у навколишньому середовищі й регулювати власні дії. Вуха – органи сприймання слухових відчуттів. У його будові розрізняють звукопровідну та звуочутливу частини.

Чутливі закінчення слухового нерва розташовані у внутрішньому вусі. Зовнішнє вухо (вушна раковина) вловлює звукові коливання, а механізм середнього вуха передає їх завитку.

3) *Нюхові відчуття*. Нюхові відчуття здійснюються спеціальними нюховими бульбочками, розташованими на внутрішній поверхні носа. Не тільки тварини, а й людина дуже чутлива до запахів. Нюхові відчуття сигналізують організму про стан придатності продуктів для вживання, про чисте або забруднене повітря.

Орган нюху людини дуже чутливий до запахів. Людина нюхом може відчутися наявність у повітрі дуже незначних частин пахучої речовини, наприклад трояндової олії, сірчаного водню, мускусу. У собак, наприклад, нюх настільки розвинений, що вони можуть відчутися одну молекулу пахучої речовини, розчиненої в одному кубічному сантиметрі води.

Нюхові відчуття важливі не лише для життєдіяльності, а й для ряду професій: у деяких спеціальностях міру хімічної реакції або придатність продуктів визначають нюхом.

4) *Смакові відчуття* пов'язані з нюховими. Їх поєднує спільна роль у процесі харчування. Органом смаку є язик. На ньому та на піднебінні розміщені спеціальні

чутливі до хімічних подразників рецептори, які реагують на чотири смакові подразники: кисле, солодке, гірке, солоне.

Смаки можуть змішуватися, тому відчувається кисло-солодке та гіркувато-солодке. Це дає змогу комбінувати різні смакові властивості продуктів у харчовій промисловості. Смакові відчуття, як і нюхові, мають важливе значення для життя – вони сигналізують про міру придатності харчових продуктів для вживання. Ця чутливість професійно необхідна в кулінарних спеціальностях, у харчовій промисловості – дегустація продуктів потребує високої смакової чутливості і здатності диференціювати наявність у продуктах тих чи інших смакових речовин, щоб регулювати приготування цих продуктів.

Особливістю динаміки смакових відчуттів є їх тісний зв'язок з потребою організму в харчуванні. При голодуванні смакова чутливість підвищується, при ситості – знижується. Смакові відчуття розвиваються під впливом вправ та життєвої практики або ж слабшають, якщо вони нічим не підкріплюються.

Тактильна, температурна і больова чутливість – функція органів, розташованих у шкірі.

5) *Тактильні відчуття* дають знання про міру рівності та рельєфності поверхні предметів, яку можна відчутти під час обмацування.

Найбільше органів тактильного відчуття розміщено на пучках, кінчику язика. При сильному тиску на органи тактильних відчуттів відчувається біль. Тактильні відчуття, як і зір, відіграють велику роль у сприйманні форми, розміру предметів, розташування їх у просторі. Вони особливо розвинені у сліпих, компенсуючи відсутність зору при сприйманні деяких просторових явищ. На цьому побудована азбука Брайля для сліпих, в якій літери зображено за допомогою опуклих крапок.

6) *Больові відчуття* сигналізують про порушення цілісності тканини, що, звичайно, викликає в людини захисну реакцію.

Спрямованість уваги на біль посилює його, а відвертання – послаблює больові відчуття. Відчуття болю, зафіксоване в центральній частині больового аналізатора (в корі головного мозку), спричиняє ілюзію болю в ампутованих кінцівках (так званий фантомний біль).

7) *Температурне відчуття* – це відчуття холоду, тепла, що його спричинює контакт з предметами, які мають температуру, вищу або нижчу за температуру тіла.

Температурне чуття (чуття холоду, тепла) – викликається контактом з предметами, що мають температуру вищу або нижчу, ніж температура тіла. Можна викликати парадоксальні відчуття тепла та холоду: дотик до холодного викликає відчуття тепла, а дотик до теплого – відчуття холоду. Температурні відчуття зумовлюються і органічними процесами (кровообігом), і психічними станами (емоційними переживаннями). Ці стани закріпили в мові образні вислови: «Кинуло в жар», «Кинуло в холод». Температурні відчуття сигналізують про міру сприятливості довкілля для життєдіяльності, про стан здоров'я організму.

8) *Органічні відчуття* сигналізують про такі стани організму, як голод, спрага, самопочуття, втома, біль, їх аналізатори розташовані всередині організму і реагують на міру достатності в організмі поживних речовин, кисню або на наявність в органах тіла, в нервовій системі продуктів розпаду, що відбувається

під час праці, вживання недоброякісних продуктів, алкоголю тощо.

Органічні відчуття викликають різні емоційні стани, які людина своїми діями намагається підтримувати або усувати. Доцільність цих дій (вживання їжі, напоїв, ліків, спочинок, праця) потребує обізнаності з характером органічних відчуттів, їх причинами та знання заходів для їх усунення або задоволення.

Деякі ліки, їжа, паління на якийсь час гальмують, притупляють неприємні відчуття, але разом з тим завдають організму значної шкоди.

б) інтероцептивні відчуття. Рецептори у внутрішніх органах відображають їх стан (самопочуття, голод, спрага);

в) пропріоцептивні відчуття. Рецептори у м'язах приймають інформацію про рухи й розташування тіла;

8) *Статичні відчуття* відображають положення нашого тіла в просторі – лежання, стояння, сидіння, рівновагу, падіння.

Статичні, або гравітаційні, відчуття відображають положення нашого тіла в просторі – лежання, стояння, сидіння, рівновагу, падіння. Рецептори цих відчуттів містяться у вестибулярному апараті внутрішнього вуха (присінки, півколові канали). При зміні тіла відносно площини землі, як це буває при їзді, на воді, у літаку та при захворюванні вестибулярного апарату, виникає запаморочення, втрачаються рівновага, орієнтація в просторі.

Порушення діяльності вестибулярного апарату протипоказане для спеціальностей пілота, космонавта, для праці на судні.

9) *Кінестетичні відчуття* відображають рухи та стани окремих частин тіла – рук, ніг, голови, корпусу.

Кінестетичні відчуття відображають рухи та стани окремих частин тіла – рук, ніг, голови, корпусу. Рецепторами цих відчуттів є спеціальні органи, розташовані у м'язах і сухожиллях. Тиск на ці органи під час рухів викликає відчуття положення органів тіла. Кінестетичні відчуття, даючи знання про силу, швидкість, міру рухів, сприяють регуляції ряду дій. У багатьох професіях, у фізичній культурі ці відчуття сприяють координації рухів. Мовна кінестезія є основою для артикуляції.

г) зовнішньо-внутрішні відчуття. Вони виникають за умови порівняння інформації, що надходить як на екстерн-, так і на інтерорецептори. Це температурні, больові, смакові, вібраційні відчуття.

27. Загальні властивості та закономірності відчуттів.

Загальними властивостями відчуттів є якість, інтенсивність, тривалість і локалізація.

Якість – це та властивість відчуття, яка відрізняє його від інших. Якісно відрізняються відчуття одного виду від іншого, а також різні відчуття в межах одного і того ж виду. Прикладами якостей відчуттів є різні кольорові тони і відтінки, звуки різної висоти, різні запахи, смаки і т. ін. Якість кожного відчуття визначається властивістю того об'єкта, який його викликає. Кожний аналізатор відображає великий діапазон якостей. Образ сприймання відображає предметну визначеність світу. Якості відчуттів входять як складова до предметної характеристики сприймань.

Інтенсивність відчуттів – це їхня кількісна характеристика. Відчуття однієї й тієї ж якості завжди бувають сильнішими чи слабшими. Інтенсивність визначається силою подразника. Кількісна і якісна характеристика подразника тісно пов'язані між собою, про що будемо говорити, розглядаючи основні закономірності відчуттів.

Для кожного відчуття характерна також тривалість, що являє собою його часову характеристику. **Тривалість** відчуття залежить від тривалості дії подразника.

Відчуттям характерна **локалізованість**. Це означає, що будь-який образ відчуття має елементи просторового розташування подразника. Колір, світло, звук співвідносяться з джерелом. Тактильні, больові, температурні відчуття – з тією частиною тіла, яка викликає це відчуття. При цьому локалізація больових відчуттів буває більш розмитою і менш точною.

Загальні закономірності відчуттів.

Є такі закономірності відчуттів: пороги чутливості, адаптація, взаємодія, сенсibilізація, контраст, синестезія.

Подразник, діючий на аналізатор, не завжди викликає відчуття. Доторкання пушинки до тіла можна не відчутти. При дії дуже сильного подразника може настати момент, коли відчуття перестають виникати.

Поріг чутливості – такий рівень інтенсивності подразника, який здатний викликати відчуття

Розрізняють пороги: абсолютний і поріг розрізнення. *Абсолютний* поріг буває верхній і нижній. Та найменша сила подразника, яка, діючи на аналізатор, викликає ледве помітне відчуття, називається нижнім абсолютним порогом чутливості.

Нижній поріг характеризує гостроту чутливості аналізатора. Та найбільша сила подразника, за якої ще існують відчуття даного виду, називається верхнім абсолютним порогом чутливості.

Пороги чутливості індивідуальні для кожної людини. Є також *поріг чутливості до розрізнення* – те найменше збільшення сили діючого подразника, яке викликає ледве помітну реакцію відчуттів. Так, якщо в співаючому хорі, який складається з 10-ти осіб, замовкне один зі співаків, людське вухо здатне відчутти різницю. Поріг розрізнення для кожного аналізатора – величина постійна. Так, для слухового аналізатора поріг розрізнення дорівнює 1/10, для зорового 1/60.

На своєрідності порогів розрізнення базується один із основних законів, що відноситься до відчуттів. Він отримав назву від імен німецьких вчених, які вперше його сформулювали в середині XIX ст.: Ернста Вебера і Гюстава Фехнера. Закон Вебера-Фехнера має таке формулювання: сила відчуття знаходиться в логарифмічній залежності від сили подразника, а саме: зміна сили відчуття пропорційна десятинному логарифму сили подразника. Така логарифмічна залежність є надзвичайно важливою для розробників теле- й відеоапаратури, оскільки допомагає вирахувати, наскільки інтенсивним має бути сигнал, щоб він відчувався точно і без викривлень.

Ще однією закономірністю відчуттів є адаптація.

Адаптація (приспособлення) – це зміна чутливості аналізатора під впливом

постійно діючого подразника, що проявляється у зниженні або підвищенні порогів

Ступінь адаптації різних аналізаторних систем до відповідних подразників неоднаковий: висока адаптованість властива нюховим і тактильним відчуттям (ми не помічаємо тиску одягу на тіло), менша вона в слухових і холодних відчуттях. Незначна адаптація притаманна больовим відчуттям.

Сенсибілізація – підвищення чутливості в результаті взаємодії аналізаторів, а також систематичних вправ.

Так, спеціалісти з розфарбовування тканин розрізняють від 40 до 60 відтінків чорного кольору. Дегустатори вин розрізняють надтонкі смакові відчуття, що нетренованій людині навіть важко уявити. Заняття музикою розвивають музичний слух, а живописом – кольорове відчуття. Явище сенсибілізації слугує доказом того, що відчуття розвиваються під впливом умов життя і вдосконалення діяльності аналізаторів. Сенсибілізація – один з проявів більш загальної закономірності відчуттів, яка називається взаємодією.

Взаємодія відчуттів – це зміна чутливості однієї аналізаторної системи під впливом діяльності іншої

Наприклад, слухова чутливість підвищується під час інтенсифікації подразнення зорового аналізатора. Тому на музичних концертах завжди яскраве освітлення. Відомі факти підвищення слухової, тактильної, зорової чутливості під впливом слабких больових подразнень. Проте під впливом опромінення шкіри ультрафіолетовим промінням зорова чутливість знижується.

Контрастність відчуттів – це зміна інтенсивності та якості відчуттів під впливом попереднього або супутнього подразника.

Наприклад, біла фігура на чорному тлі здається темнішою, слабкий теплий подразник після холодного здається гарячим тощо.

Синестезія – це виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора

Наприклад, під час звукових подразнень у людини виникають зорові образи тощо.

Компенсація (зрівнювання) – це таке явище, коли один аналізатор бере на себе функції іншого.

Наприклад, компенсація зору у сліпої від народження дитини відбувається за рахунок розвитку дотикового аналізатора при умові спеціального навчання.

Отже, розглянуті закономірності розкривають високу динамічність відчуттів, їх залежність від сили подразника, від функціонального стану аналізаторної системи, викликаного початком або припиненням дії подразника, а також одночасною дією кількох подразників на один аналізатор або суміжні аналізатори. Можна сказати, що закономірності відчуттів визначають умови, за яких стимул досягає свідомості. Біологічно важливі стимули діють на мозок за знижених порогів і підвищеної чутливості, стимули, які втратили біологічну значущість, – за більш високих порогів.

28. Індивідуальні особливості відчуттів. Взаємодія відчуттів.

У новонародженої дитини всі аналізаторні системи морфологічно готові до відображення. Однак вони повинні пройти значний шлях свого функціонального

розвитку.

Найпершим органом пізнання дитини є рот, тому смакові відчуття виникають раніше за інші. На 3–4 тижні життя дитини з'являється слухове і зорове зосередження, що говорить про готовність її до зорових і слухових відчуттів. На третьому місяці життя вона починає володіти моторикою очей. З координацією рухів очей пов'язана фіксація об'єкта, що діє на аналізатор.

Ще до вступу в школу у дитини швидко розвивається зоровий аналізатор. Особливо розвиток чутливості до кольорів спектра, гострота зору, загальна чутливість до світлового подразника.

Велике значення має розвиток слухових відчуттів. Вже на третьому місяці дитина локалізує звуки, повертає голову до джерела звуку, реагує на музику і спів. Розвиток слухових відчуттів тісно пов'язаний з оволодінням мовою. Рано з'являється чутливість до звуків мови. Так, на третьому місяці дитина вже може розрізнити ласкавий і сердитий тон зверненої до неї мови, а на шостому місяці життя розрізняє голоси близьких їй людей.

Органічні відчуття у взаємодії з кінестезією і дистантними відчуттями утворюють ще один життєво важливий комплекс чутливості.

Основу тут становлять органічні відчуття і відчуття схеми тіла (відповідності його частин). Відчуття здоров'я, сили надають людині бадьорості, впевненості у собі, стимулюють активність до діяльності.

Б.Г. Ананьев пише, що у дітей не простежується значних відмінностей у рівні чутливості одних і тих самих аналізаторів, хоча у дорослої людини це є очевидним. Підвищена чутливість наявна у сталеварів, художників, текстильників. Так, текстильники розрізняють 30–40 відтінків чорного кольору тканини, тоді як око неспеціаліста – лише 2–3 відтінки. Лікарі-терапевти дуже гарно розрізняють шуми.

Діяльність впливає на розвиток значущих для певної професії видів чутливості. Формування соціально значущої особистості може протікати на надзвичайно обмеженій сенсорній основі, навіть за умови втрати двох провідних чутливостей – зору і слуху. Тактильна, вібраційна, нюхова чутливість стає в цих умовах провідною у розвитку особистості. Приклад сліпоглухонімої О. Скороходової – переконливо свідчить про те, яких висот творчої активності може досягти людина, спираючись в своєму розвитку на «непровідні» відчуття.

Отже, відчуття виникають і розвиваються протягом життя людини і становлять її сенсорну організацію.

29. Поняття про сприймання. Природа сприймання.

Знання про навколишній світ ми одержуємо за допомогою відчуттів, завдяки яким пізнаємо окремі властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, і сприймань, що дають цілісний образ предмета або явища. Ці форми відображення є процесами чуттєвого пізнання.

Сприймання – це психічний процес відображення в мозку предметів і явищ в цілому, в сукупності всіх їхніх властивостей та якостей при безпосередній дії на органи чуття людини

В основі сприймання лежать відчуття, але сприймання не зводиться до суми

відчуттів. Ми сприймаємо, наприклад, класну дошку, а не суму зеленого кольору, твердості, прямокутності. Сприймаючи, ми не лише виокремлюємо групу відчуттів, а поєднуємо їх в цілісний образ, розуміємо його, застосовуючи для цього свій попередній досвід.

Фізіологічною основою сприймання є умовно-рефлекторна діяльність внутрішньо-аналізаторного і міжаналізаторного комплексу нервових зв'язків, які обумовлюють цілісність і предметність явищ, що відображаються.

Сприймання протікає в зв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо те, що перед нами знаходиться), мовою (називаємо предмет сприйняття), почуттями (певним чином ставимося до того, що сприймаємо), волею (тією чи іншою мірою довільно організовуємо процес сприймання).

Відображаючи об'єктивну дійсність, сприйняття робить це не пасивно й дзеркально, тому що в ньому водночас заломлюється все психічне життя людини, яка сприймає.

Важливу функцію в процесі сприймання виконує друга сигнальна система, яка визначає зміст людського сприймання. Завдяки мові та мисленню сприймання людини відрізняється від сприймання тварин

Слід відмітити, що спеціальних органів сприймання немає. Матеріалом для нього є інформація, яка надходить від аналізаторів, причому в їх комплексній дії. Первинний аналіз, який відбувається в рецепторах, доповнюється складною аналітико-синтетичною діяльністю мозкових відділів аналізаторів. Сприймаючи, людина не лише бачить, а й дивиться, не лише чує, а й слухає, а часом не тільки дивиться, а й розглядає, вдивляється, не лише слухає, але й прислуховується; вона активно вибирає настанову, яка забезпечує адекватне сприймання предмета.

Отже, сприймання формується в процесі діяльності людини як необхідна умова орієнтування в навколишній дійсності. Людина відображає різні предмети та явища в умовах своєї діяльності. Відповідність сприймання явищам об'єктивної реальності перевіряється на практиці.

30. Властивості сприймання

1) Активний саморегульований характер.

Правильний образ сприймання вибудовується завдяки активності людини. Неточності й помилки у функціонуванні окремого аналізатора виправляються і уточнюються за допомогою злагодженої роботи інших. У результаті людина отримує образ, адекватний дійсності. Проводився експеримент. Досліджувані були в окулярах, які перевертали зображення догори ногами. У підгрупі, якій дозволялося активно пересуватися, обстежувати кімнату, досліджувані швидко починали сприймати дійсність адекватно: стелю вгорі, підлогу – знизу. У групі, діяльність якої обмежувалась, відновлення сприймання наставало пізніше, ніж у першій.

2) Історичність (аперцепція) – це обумовленість сприймання конкретними умовами і минулим досвідом, як суспільним, так і особистим. Здатність до сприймання формується у дитини під впливом засвоєння сенсорних еталонів, прийнятих у суспільстві. Прикладами сенсорних еталонів є шкала музичних

звуків, система геометричних форм, набір основних кольорів. При сприйманні предметів людина виділяє ті частини, які відповідають сенсорним еталонам. Так, дитина, яка не навчилась розрізняти вишневий і рожевий кольори, назве їх червоними; яка не вміє розрізняти трапецію і ромб, назве їх чотирикутниками. Художник у кольорі морської води побачить більше відтінків, ніж люди інших професій, оскільки його система еталонів кольору повніша.

3) **Предметність** – це віднесення образу навколишнього до зовнішніх об'єктів, що є його джерелом. Образ об'єкта є явищем внутрішнього світу, але для людини цей образ співвіднесений не з внутрішнім, а із зовнішнім – з предметом, який його викликав. Виявляється предметність у структурності й цілісності.

4) **Цілісність** – людина сприймає цілісну структуру предмета, хоча найчастіше інформація про нього надходить неповно. Образ виникає як результат послідовного обстеження предмета (сукцесивно). Коли він виник, то всі сприйняті ознаки постають одночасно в єдності (симультанно). Наприклад, у вікно ми бачимо дерева, будинки, вулицю, але на сітківку потрапляє інформація про певні їх частини (верхівки, дахи тощо). У телевізорі ми бачимо диктора, хоча на зображенні – лише його голова.

5) **Константність** – відносна постійність образу сприйнятого при змінах умов сприймання. Так, при віддаленні від будинку його зображення на сітківці зменшується, але розмір будинку сприймається як постійний. Ця особливість формується. Проводилось дослідження серед племен, які проживають у лісі. Виявилось, що віддалені предмети вони сприймають як маленькі. Відсутність у них константності розміру пояснюється браком досвіду сприймання певних об'єктів здаля і зблизька.

6) **Осмисленість** – відображення значення предметів, усвідомлення їх функцій. Називаючи предмет, людина відносить його до певного класу, групи відомих їй об'єктів. Образ сприймання – не набір подразників, а пошук пояснення сприйнятих даних. Це особливо виявляється при сприйманні подвійних і невизначених зображень (конфігурацію хмар сприймають як літаючу тарілку, куц у темряві – як постать). Осмисленість свідчить про нерозривність між сприйманням і мисленням.

7) **Об'єм сприймання**. Визначається тим, скільки предметів людина може сприйняти одномоментно – це 4–8 одиниць.

31. Класифікація та характеристика видів сприймань.

Залежно від кількості аналізаторів, що приймають участь у відображенні світу, сприйняття розподіляють на *прості і складні*.

До **простих сприймань** відносять ті, які виникають на основі роботи переважно одного аналізатора. Наприклад, по звуку працюючого двигуна фахівець може визначити не тільки тип автомобіля, а й стан самого двигуна. Залежно від модальності рецепторів розрізняють зорові, слухові, дотикові, смакові, нюхові сприйняття.

Складні сприйняття виникають на основі роботи декількох аналізаторів. Наприклад сприйняття обстановки на робочому місці, в квартирі, в громадському транспорті тощо. Очевидно, що складні сприйняття більш повно відображають

дійсність в порівнянні з простими і, звичайно ж, у порівнянні з відчуттями.

До числа складних видів сприйняття відносять сприйняття *простору* (величини, об'ємності, форми, віддаленості, відстані між предметами, рельєфу предмета, місцевості та ін.), *часу* (тривалості, послідовності явищ), *руху* (швидкості, спрямованості).

За провідним аналізатором виділяють такі види сприймання: зорове, слухове, тактильне, кінестезичне, нюхове і смакове.

Процес сприймання здійснюється зазвичай низкою аналізаторів, що взаємодіють між собою. Як приклад можна назвати дотикове сприймання, в якому беруть участь тактильний і кінестезичний аналізатори. Навіть процес зорового сприймання, коли зоровий аналізатор є провідним, потребує участі рухового аналізатора, без якого неможливі рухи очей. Те саме можна сказати про слухове сприймання, в якому, крім слухового аналізатора, що є основним, великого значення набуває кінестезичний аналізатор. Різні види сприймання рідко спостерігаються в чистому вигляді, здебільшого вони комбінуються один з одним. Так, перегляд кінофільму має зоровий і слуховий характер, бо глядач сприймає кадри, що проходять перед його очима на екрані, і розмову, і музику, з яких складається звукова частина картини. До цього процесу належить і руховий аналізатор, що бере участь у сприйманні мови й музики. Перевага того чи іншого аналізатора в сприйманні визначається звичайно характером самого об'єкта.

За формами існування матерії виокремлюють такі види сприймання: сприймання простору, сприймання часу і сприймання руху.

Сприймання **простору** включає сприймання форми, розміру, віддаленості і напрямку розташування предметів. Всі ці характеристики визначаються у співвідношенні з положенням тіла суб'єкта. Сприймання простору відбувається в процесі рухової діяльності і становить вищий рівень аналітико-сінтетичної діяльності, яку називають просторовим аналізом. Особливу роль відіграє руховий аналізатор, що фіксує напрямок і траєкторію руху певних ділянок тіла (око і рука рухаються за контуром, і в результаті формується образ форми). Важлива роль функціональної асиметрії півкуль мозку. Сприймання простору сприяють зв'язки між півкулями головного мозку та відповідно симетрична будова аналізаторів. Бінокулярний зір забезпечує зображення у трьох вимірах; бінауральний слух дозволяє визначати розташування подразника, його віддаленість і напрямок; бімануальний дотик – сприймання форми і величини; диринічний нюх – сприймання напряму розташування джерела запаху.

Сприймання **часу** полягає у визначенні тривалості, швидкості, послідовності явищ і забезпечується системою аналізаторів. Фізіологічною основою сприймання часу є ритмічна зміна процесів збудження і гальмування в корі головного мозку. Сприймання ритму забезпечують кінестетичний і слуховий аналізатори. Помилки у сприйманні часу залежать від характеру діяльності в оцінюваний проміжок часу. Періоди бездіяльності здаються довшими (переоцінюються), тривалість цікавої роботи здається коротшою (недооцінюється). Точність сприймання часу впливає на організацію діяльності. Коли учень не вміє розрахувати свій час, він змушений виконувати завдання або поспіхом, або занадто повільно, що призводить до зниження його успіхів. Учитель на уроці також повинен звертати увагу на

тривалість того чи іншого етапу роботи, вчасно починати й закінчувати його. Тому бажано для учнів давати завдання, повідомляючи, на який час розраховане їх виконання.

Сприймання **руху** – це відображення зміни положення, яке об'єкти займають у просторі. Воно дає можливість людям і тваринам орієнтуватися у відносних змінах взаємо розташування та взаємовідношення предметів навколишньої дійсності.

Знання про переміщення предметів людина отримує, безпосередньо сприймаючи рух. Встановити, в який бік прямує дитина, з якою швидкістю пройшов потяг, можна на підставі досвіду просторової орієнтації. Сприймання руху також здійснюється на базі умовисновків. Наприклад, про незначні зміни у швидкості автомобіля судять, спостерігаючи за змінами в показниках спідометра. Існують пози бігу, стрибків, ходьби, повзання, за допомогою яких, з огляду на досвід, доходять висновків про здійснюваний рух.

Ілюзія руху може виникнути за відсутності реального руху предмета, при фіксованому погляді. Якщо через незначні проміжки часу показувати низку зображень, які відтворюють етапи рухів предмета, то складається враження руху. Це явище дістало назву стрибкоскопічного ефекту. На його основі здійснюється сприймання руху при перегляді кінофільму.

Отже, сприймання руху здійснюється зоровим, слуховим і кінестезичним аналізаторами. Сприймання руху допомагає осмислення змін у навколишньому середовищі на основі індивідуального досвіду і знань особистості.

32.Індивідуальні властивості сприймання.

Сприймання та спостереження людини характеризуються загальними закономірностями й індивідуальними особливостями. Наявність загального у відображальній психічній діяльності дає змогу людям розуміти одне одного, робити зрозумілі усім висновки, об'єктивно відображати навколишній світ.

Утім, спостерігає конкретна людина. Тому відбір у процесі сприймання особливостей предметів є специфічним для кожного з нас. Пояснюють це психічним складом особистості й апперцепцією. Індивідуальні особливості сприймання можуть залежати також від специфіки функціонування органів чуття. Це визначає гостроту зору, чутливість слуху, витонченість нюху, смаку.

Індивідуальний характер сприймання та спостереження може виявитися в їхній динаміці, точності, глибині, рівні узагальненості та в особливостях емоційного забарвлення.

У практиці склалася така класифікація основних типів сприймання та спостереження: синтетичний, аналітичний, аналітико-синтетичний та емоційний.

Людам **синтетичного типу** властива схильність до узагальненого відображення явищ і до визначення основної суті того, що відбувається. Вони не надають значення дрібницям і не схильні заглиблюватись у них.

Меншою мірою виявляють схильність до узагальненої характеристики явищ дійсності люди **аналітичного типу**. Вони намагаються вирізнити й аналізувати насамперед дрібниці. Для них іноді буває проблемою зрозуміти загальну суть явища.

Люди **аналітико-синтетичного** типу сприймання однаковою мірою намагаються зрозуміти суть явища і фактично його підтвердити. Вони завжди співвідносять аналіз окремих частин з висновками, встановлення фактів – з їхнім поясненням. Подібне сприймання найсприятливіше для діяльності.

Трапляються люди, котрі намагаються не так вирізнити сутність явища та його властивостей, як висловити своє ставлення, власні переживання, спричинені цим явищем. Таке сприймання є плутаним, неорганізованим. Це люди **емоційного** типу сприймання, їм притаманна підвищена емоційна збудливість до різноманітних подразників.

Сприйняття завжди виступають як суб'єктивні образи об'єктивно існуючої дійсності, в яких вона більш-менш точно і повно, правильно відбивається і розуміється людиною.

33. Поняття про пам'ять.

Образи предметів і явищ, що виникають у процесі відчуття, сприймання, а також пов'язані з ними думки, емоції, дії не зникають безслідно, а фіксуються і зберігаються в мозку людини. При потребі враження, які сприймалися раніше, можуть бути відтворені у вигляді образів, уявлень про предмети та явища.

Пам'ять – це психічний процес, який відображає досвід людини шляхом запам'ятовування, зберігання та наступного відтворення. Вона є необхідною умовою психічного розвитку людини, адже нові утворення ґрунтуються на основі зафіксованих здобутків. Завдяки пам'яті відбувається становлення особистісної ідентичності, усвідомлюється її єдність і цілісність, а людина набуває потрібних для діяльності знань, умінь та навичок. Досвід охоплює не лише індивідуальне, а й суспільне життя. Індивід привласнює досягнення попередніх поколінь, оволодіває продуктами культури, що є ланкою зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім.

Без уявлень пам'яті неможлива розумова діяльність і взагалі здатність нормально жити. Людина, позбавлена пам'яті, за словами І.М. Сеченова, постійно перебувала б у становищі новонародженого.

Отже, пам'ять – складник пізнавальної діяльності індивіда, причому не лише чуттєвої, а й раціональної, що забезпечує його включення в практичну діяльність.

34. Види пам'яті.

Залежно від змісту матеріалу пам'ять поділяють на рухову, емоційну, образну і словесно-логічну.

Рухова пам'ять є однією з умов утворення різноманітних умінь і навичок, необхідних у навчальній, трудовій та інших різновидах діяльності людини. Сутність цієї пам'яті полягає в запам'ятовуванні і відтворенні людиною своїх рухів. Складніші види пам'яті існують лише завдяки руховій, яка дає людині змогу свідомо використовувати закріплені комбінації рухів при виробленні їхніх нових систем.

Емоційна пам'ять зберігає переживання і почуття, пов'язані з подіями минулого. Запам'ятовується насамперед те, що викликає емоції. Відомий режисер К. Станіславський наголошував: якщо ви, згадуючи давно пережите, здатні бліднути, червоніти – у вас є емоційна пам'ять. Цей вид пам'яті надає досвідові

індивіда глибоко особистістю характеру і вирізняється особливою стійкістю. Глибоко пережиті події важко забути.

Образна пам'ять виявляється в запам'ятовуванні образів, уявлень предметів, явищ, їхніх властивостей. Залежно від того, якими аналізаторами сприймають об'єкти при їхньому запам'ятовуванні, цю пам'ять поділяють на нюхову, зорову, тактильну тощо.

Образи, уявлення запам'ятовуваних предметів, явищ, асоціюючись зі словами, закріплюються в них і завдяки цьому набувають відносно стійкого характеру. Мова є засобом усвідомлення людиною її чуттєвого досвіду, який є джерелом наших знань про зовнішній світ. Важливим завданням учителів є постійне збагачення образної пам'яті учнів, щоб їхні знання спирались на фактичний, наочно-образний зміст.

Зміст **словесно-логічної** пам'яті – це поняття, судження, умовиводи, які відображають предмети та явища в їхніх істинних зв'язках і відношеннях, у загальних властивостях. Вона є специфічно людською пам'яттю, бо нерозривно пов'язана з мисленням та мовою, і є найважливішою у засвоєнні знань в процесі навчальної діяльності.

Словесно-логічна пам'ять формується в процесі психічного розвитку людини на підґрунті образної. Характерними її рисами є точність відтворення і значна залежність від волі. Точність словесного відтворення забезпечується не лише повторенням, а й обсягом: що коротший матеріал, то менше помилок при відтворенні. Стислість матеріалу забезпечується за рахунок як простого урізування, так і виокремлення найсуттєвішого.

Особливості цієї пам'яті виявляються і в запам'ятовуванні лише змісту матеріалу. В процесі його вичленування відбувається переробка тексту в більш загальних поняттях. Відтворення такого матеріалу це перехід від узагальнених понять до конкретних. Поступово, завдяки зв'язку пам'яті з мисленням та мовою, розвивається словесно-логічна пам'ять.

Види пам'яті **залежно від характеру мети діяльності** поділяють на мимовільну і довільну.

Мимовільна пам'ять здійснюється без мети, без вольового зусилля запам'ятати і відтворити. Вона завжди є наслідком певної практичної діяльності людини, тому її результативність визначається способом організації цієї діяльності (наприклад, в ігровій формі вивчати моря, океани, протоки тощо).

Мимовільна пам'ять починає працювати тоді, коли людина намагається, наприклад, зрозуміти матеріал, і через певний проміжок часу він запам'ятовується, в ньому визначаються внутрішні і зовнішні зв'язки. Цю особливість мимовільної пам'яті з успіхом використовують в усіх методах активного навчання.

Довільна пам'ять передбачає наявність чітко визначеної мети щось запам'ятати, відтворити, пригадати. Головним знаряддям цієї пам'яті є мова: людина використовує слово як само інструкцію для запам'ятовування та відтворення. Розвиток довільної логічної пам'яті вимагає не тільки накопичення знань, а й оволодіння певною системою розумових операцій.

Процеси запам'ятовування і відтворення є спеціальними мнемічними діями, які

виконують за допомогою мнемічних операцій, а саме: включення матеріалу в систему досвіду індивіда; пошуку і виділення способу організації матеріалу для його наступного відтворення; створення одиниць відтворення на основі встановлення просторово-часових зв'язків між елементами матеріалу тощо. Результатом стає мнемічний образ, який допомагає у підготовці до діяльності в майбутньому. Критерієм розвиненої довільної пам'яті є міра усвідомлення індивідом мети і змісту запам'ятовування та відтворення.

Мимовільна і довільна пам'ять – це два послідовні етапи розвитку пам'яті. Мимовільна пам'ять генетично є першим видом пам'яті, вона без спеціальних зусиль збагачує наш досвід. Довільна пам'ять дає людині змогу керувати своєю пам'яттю.

Залежно від часу зберігання матеріалу пам'ять поділяють на сенсорну, короткочасну і тривалу.

Сенсорна пам'ять фіксує і зберігає інформацію в аферентних частинах аналізаторів (у внутрішніх каналах вуха, на сітківці ока, в закінченнях шкірного, нюхового, смакового нервів) протягом 250 мс.

Цю пам'ять, миттєвий відбиток різної модальності, називають надкороткочасною. Необхідна умова утримання інформації в сенсорній пам'яті – наявність настанови на її появу. Так, у зоровій сенсорній пам'яті відбувається первинна обробка інформації, що надходить, її відбір (фільтрація), сканування (зчитування), після чого частина відібраної інформації надходить для подальшої переробки в центральні канали – у короткочасну, а потім і тривалу пам'ять.

Короткочасна пам'ять характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим зберіганням.

Короткочасна, або оперативна, пам'ять здійснює введення і одержання інформації з тривалої пам'яті для задоволення актуальних потреб людини.

Нова інформація може надходити в систему пам'яті лише через сенсорну пам'ять. Для того щоб бути збереженою, вона має перейти звідти в короткочасну пам'ять, яку ще називають робочою, оперативною, де здійснюється переробка і усвідомлення інформації, а потім – у тривалу пам'ять, яка є базою постійних знань. У короткочасну пам'ять може переходити інформація з тривалої пам'яті, яка необхідна для впізнавання інформації, що надійшла зі сенсорної пам'яті, а також у ситуації відтворення.

Переведення інформації з короткочасної в тривалу нерідко викликає труднощі, бо спочатку необхідно осмислити і певним чином структурувати матеріал, пов'язати його з тим, що людина добре знає, а потім повторити. Механічний характер проговорювання матеріалу призводить до забування, якщо ж він осмислений і супроводжується мнемічними діями, то переходить у тривалу пам'ять.

Тривала пам'ять зберігає людський досвід і забезпечує довгочасне зберігання матеріалу та наступне використання в діяльності. Це – найскладніший вид пам'яті. Матеріал у ній зберігається, зазнаючи впливу процесів запам'ятовування, забування, відтворення.

Тривалу пам'ять поділяють на два типи: перший – зі свідомим доступом, тобто людина може за своїм бажанням згадати потрібну інформацію; другий – із

закритим доступом. У цьому разі людина в природних умовах не може користуватись тривалою пам'яттю, і лише під час гіпнозу, завдяки подразненню всіх ділянок головного мозку, актуалізуються в усіх деталях образи, переживання власного життя. Це свідчить про відсутність у такій пам'яті перетворень і здатності до забування. У людей, які не мають описаних здібностей, тривала пам'ять без довільного доступу становить, ймовірно, базу інтуїції.

Отже, розглянуті види пам'яті взаємопов'язані як змістом того, що запам'ятовується й відтворюється, так і метою діяльності, тривалістю зберігання інформації. Зокрема, словесно-логічна пам'ять є також мимовільною чи довільною; водночас вона обов'язково є короткочасною чи тривалою.

35. Запам'ятовування та його види. Умови успішного запам'ятовування.

Пам'ять передбачає такі процеси, як запам'ятовування, відтворення, забування, збереження.

Запам'ятовування – один із головних процесів пам'яті. Засадовими стосовно нього є утворення й закріплення тимчасових нервових зв'язків. Чим складніший матеріал, тим складніші й ті тимчасові зв'язки, які утворюють підґрунтя запам'ятовування. Запам'ятовування, як і інші психічні процеси, буває мимовільним і довільним.

Мимовільне запам'ятовування здійснюється без спеціально поставленої мети запам'ятати. На мимовільне запам'ятовування впливають яскравість, емоційна забарвленість предметів. Усе, що емоційно сильно впливає на нас, запам'ятовується незалежно від нашого наміру запам'ятати.

Мимовільному запам'ятовуванню сприяє також наявність інтересу. Усе, що цікавить, запам'ятовується значно легше й утримується в нашій свідомості протягом тривалішого часу, ніж нецікаве. Мимовільні форми запам'ятовування мають місце в тих випадках, коли будь-яке явище постає контрастно на загальному тлі. Предмети, схожі на вже відомі нам раніше, мимовільно запам'ятовуються легше. Мимовільне запам'ятовування має велике значення в житті людини. Воно сприяє збагаченню її життєвого досвіду. Велику роль мимовільне запам'ятовування відіграє і у навчальній діяльності.

Довільне запам'ятовування відрізняється від мимовільного рівнем вольового зусилля, наявністю завдання та мотиву. Воно має цілеспрямований характер, у ньому використовуються спеціальні засоби та прийоми запам'ятовування.

Залежно від міри розуміння запам'ятовуваного матеріалу довільне запам'ятовування буває механічним і смисловим (логічним).

Механічним є таке запам'ятовування, яке здійснюється без розуміння суті. Воно призводить до формального засвоєння знань.

Смислове (логічне) запам'ятовування спирається на розуміння матеріалу в процесі дії з ним, оскільки лише діючи з матеріалом, ми запам'ятовуємо його. Умовами успіху довільного запам'ятовування є дієвий характер засвоєння знань, інтерес до матеріалу, його важливість, установка на запам'ятовування тощо.

Умовами успішного запам'ятовування є:

- багаторазове, розумно організоване й систематичне повторення, а не механічне, що визначається лише кількістю повторень;

- розбивка матеріалу на частини, виокремлення в ньому смислових одиниць;
- розуміння тощо.

Отже, настанова учням запам'ятати матеріал є доцільною лише після того, як вони його зрозуміли

36.Збереження. Умови збереження інформації.

Збереження – це процес, що забезпечує утримання матеріалу в мозку протягом тривалого часу. Про ефективність зберігання роблять висновок опосередковано – за показниками відтворення, які не можуть слугувати адекватною характеристикою обсягу і міцності збереження інформації. Відомі численні випадки, коли людина раптом відтворювала якісь знання, що давно забула чи якими ніби не володіла, тому що не використовувала їх у діяльності. Існує гіпотеза, згідно з якою засвоєна людиною інформація у вигляді слідівенграм, закріплених у тривалій пам'яті, практично ніколи не втрачається повністю, а лише переходить на глибші рівні нейронних структур. Таку інформацію можна відтворити (наприклад, за допомогою гіпнозу, фармакологічних речовин).

Іншими словами, пам'ять зберігає весь наш досвід, але є механізми витіснення зі свідомості суб'єктивно непотрібного, важкого, часткового. Процес зберігання триває і вночі, і вдень практично без участі нашого свідомого «Я», за рахунок неусвідомлюваних мнемічних операцій (аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення). Проте збереження матеріалу залежить і від діяльності індивіда.

Тривалість зберігання пам'яті детермінована низкою об'єктивних і суб'єктивних **чинників**, а саме: обмеженою тривалістю зберігання інформації, її значущістю, настановою на наступне відтворення та ін.

Одним із об'єктивних факторів є природні обмеження тривалості зберігання інформації на різних рівнях пам'яті: сенсорній, короткочасній оперативній і довготривалій. Наприклад, сенсорна зорова пам'ять зберігається від 0,250 до 1,0 сек.; короткочасна оперативна пам'ять – від 1,0 сек. до 30 хв.; тривала пам'ять – протягом днів і років. Та частина інформації, яка не встигає у вказаний термін пройти через систему відбору (фільтр), стирається, не переходить у більш стійкий слід і ніколи не входить до сфери нашої свідомості.

Пам'ять як саморегульовальна система нічого не зберігає даремно. С.Л. Рубінштейн довів: що більше значення має для індивіда інформація, то частіше вона використовується, то більше трансформується і довше зберігається. На цей процес пам'яті впливають час і обсяг матеріалу: через певний час після запам'ятовування відсоток збереженого матеріалу перебуває в обернено пропорційному відношенні до його обсягу, тобто матеріал забувається.

37.Відтворення та його форми.

Відтворення – один із головних процесів пам'яті. Воно є показником міцності запам'ятовування і водночас наслідком цього процесу.

Засадовою для відтворення є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку.

Види відтворення:

– впізнавання – відтворення об'єкта при повторному його сприйманні;

- власне відтворення (без додаткових ознак);
- пригадування (коли необхідні зусилля);
- спогади (відтворення подій особистого життя).

Найпростіша форма відтворення – впізнавання. *Впізнавання* – це відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів. Впізнавання буває повним і неповним.

При повному впізнаванні повторно сприйнятий предмет відразу ототожнюється з раніше відомим, повністю відновлюються час, місце та інші деталі попереднього ознайомлення з ним. Повне впізнавання має місце, наприклад, при зустрічі з добре знайомою людиною або коли йдемо добре відомими вулицями тощо.

Неповне впізнавання характеризується невизначеністю, труднощами співвіднесення об'єкта, що сприймається, з тим, що вже мав місце в попередньому досвіді. Так, почувши мелодію, людина може переживати почуття знайомого, проте буде неспроможною ототожнити її з конкретним музичним твором.

До мимовільного відтворення належить явище ремінісценції, або «виринання» у свідомості того, що неможливо було згадати відразу після його запам'ятовування.

Ремінісценція – наслідок зняття втоми нервових клітин, яке настає після виконання складного мнемонічного завдання. З часом ця втома зникає і продуктивність відтворення зростає.

Складнішою формою відтворення є *пригадування*. Особливість згадування полягає в тому, що воно відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється. Потреба в пригадуванні виникає тоді, коли в потрібний момент не вдається згадати те, що необхідно. У цій ситуації людина докладає певних зусиль, щоб подолати об'єктивні та суб'єктивні труднощі, пов'язані з неможливістю згадати, напружує волю, вдається до пошуку шляхів активізації попередніх вражень, до різних мнемонічних дій.

Пригадування може бути довільним, коли воно зумовлюється актуальною потребою відтворити потрібну інформацію (наприклад, пригадати правило при написанні слова або речення, відповіді на запитання), або мимовільним, коли образи або відомості спливають у свідомості без будь-яких усвідомлених мотивів.

Пригадування може бути складною розумовою діяльністю, яка включає в себе поетапне відтворення всіх обставин та умов, за яких відбувається процес запам'ятовування предмета або явища. Від уміння пригадувати залежить ефективність використання набутих знань, розвиток пам'яті як психічного процесу взагалі.

Одним із різновидів довільного відтворення є спогади. *Спогади* – це локалізовані в часі та просторі відтворення образів нашого минулого. У спогадах етапи життя людини співвідносяться нею із суспільними подіями, з важливими в особистому житті датами. Специфічним змістом цього відтворення є факти життєвого шляху людини в контексті історичних умов певного періоду, до яких вона так або інакше була причетна безпосередньо. Це зумовлює насиченість спогадів різноманітними емоціями, які збагачують і поглиблюють зміст відтворення.

Особливості процесів пам'яті необхідно мати на увазі у професійній діяльності – як з боку індивідуальних проявів процесів пам'яті тих, хто працює, так і враховуючи особливості конкретної роботи.

38. Забування та його причини

Усе, що людина запам'ятовує, з часом поступово забувається.

Забування – процес, зворотний запам'ятовуванню. Забування виявляється в тому, що втрачається чіткість запам'ятованого, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні, воно стає неможливим і, нарешті, унеможлиблюється впізнання.

Забування – функція часу. **Забування** – це згасання тимчасових нервових зв'язків, що впродовж тривалого часу не підкріплювалися. Якщо набуті знання протягом тривалого часу не використовуються і не повторюються, то вони поступово забуваються. Другою причиною забування є недостатня міцність запам'ятовування. Щоб запобігти забуванню, потрібно добре заучувати матеріал.

Забування залежить також від змісту діяльності, її організації та умов, за яких вона відбувається. Причиною, яка погіршує запам'ятовування, може бути негативна індукція, зумовлена змістом матеріалу. Схожий, складний матеріал попереднього заняття ускладнює утворення нових тимчасових нервових зв'язків, знижує ефективність запам'ятовування.

Негативний вплив раніше запам'ятованого матеріалу на засвоєння нового характеризується як проактивна (така, що діє наперед) гальмування. З погляду психології недоцільно після математики вивчати фізику або хімію.

Тимчасовою причиною труднощів відтворення може бути сильний імпульс – бажання пригадати, який індукує гальмування. Прикладом може бути стан студента на іспиті, коли він намагається відразу пригадати відповіді на запитання в білеті й через хвилювання не може цього зробити. Гальмування знімається шляхом переведення думки на інші об'єкти.

Забування – процес поступовий, засадовим для нього є послаблення і порушення раніше утворених умовних зв'язків. Чим менше вони закріплені, тим швидше згасають і забуваються. Протягом набагато тривалішого часу утримується інформація, що несе в діяльності головне смислове навантаження.

Найвищі темпи забування мають місце відразу після заучування матеріалу. Для тривалого утримання в пам'яті інформації важливо від самого початку забезпечити міцне її запам'ятовування і закріплення шляхом повторення в перші дні після того, як вона була отримана.

Важлива умова продуктивного запам'ятовування – осмисленість, розуміння того, що є його предметом.

39. Індивідуальні особливості пам'яті.

Кожна особистість має індивідуальні відмінності пам'яті, які виявляються в різних сферах її мнемічної діяльності.

У процесах пам'яті індивідуальні відмінності виявляються в швидкості, точності, міцності запам'ятовування та готовності до відтворення.

Швидкість запам'ятовування визначається кількістю повторень, потрібних

людині для запам'ятовування нового матеріалу.

Точність запам'ятовування характеризується відповідністю відтвореного тому, що запам'ятовувалося, та кількістю допущених помилок.

Міцність запам'ятовування виявляється в тривалості збереження завченого матеріалу (або в повільності його забування).

Готовність до відтворення виявляється в тому, як швидко та легко в потрібний момент людина може пригадати потрібні їй відомості.

Індивідуальні відмінності пам'яті можуть бути зумовлені типом вищої нервової діяльності. Швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків пов'язана з силою процесів забування та гальмування, що зумовлює точність і міцність запам'ятовування.

При сильному, але не досить рухливому гальмуванні диференціація вражень відбувається повільно, що може позначатися на точності запам'ятовування. Якщо в людини сформовані раціональні способи мнемічної діяльності, вироблені відповідні звички – акуратність, точність, відповідальність, – то негативні прояви, зумовлені типологічними особливостями нервової системи, можуть коригуватися.

Індивідуальні відмінності пам'яті виявляються і в тому, який матеріал краще запам'ятовується – образний, словесний чи в однаковій мірі продуктивно той і той.

У зв'язку з цим у психології розрізняють наочно–образний, словесно–абстрактний, змішаний, або проміжний, типи пам'яті. Ці типи зумовлені частково співвідношенням першої та другої сигнальних систем у вищій нервовій діяльності людини, але головним чином – умовами життя та вимогами професійної діяльності. Так, наочно–образний тип пам'яті частіше зустрічається у художників, письменників, музикантів, словесно–абстрактний – у вчених, філософів. Змішаний тип пам'яті має місце в людей, у діяльності яких не спостерігаються помітні переваги наочно–образного або словесно–абстрактного типу.

Отже, враховувати індивідуальні відмінності пам'яті важливо в навчальній роботі, щоб максимально продуктивно використовувати потенційні можливості кожного учня та всебічно розвивати його пам'ять.

40. Поняття про мислення як вищу форму пізнавальної діяльності.

Пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів і сприймання. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні, людина одержує різноманітну інформацію про зовнішні властивості та ознаки предметів, які фіксуються в її свідомості у формі звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших образів. Вичерпні знання про внутрішні, невідчутні властивості та ознаки предметів дійсності, безпосередньо не відображену у відчуттях і сприйманні сутність людина одержує за допомогою мислення – вищої, абстрактної форми пізнання об'єктивної реальності

Мислення – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

Опосередкування можуть мати різну міру складності залежно від особливостей пізнавального завдання та предмета пізнання. До опосередкованого пізнання людина вдається у тих випадках, коли безпосереднє пізнання виявляється

неможливим через недосконалість наших аналізаторів або його недоступність, зумовлену складністю процесу пізнання. Опосередкованість мислення проявляється в ряді його властивостей.

Перша – акти мислення відбуваються за допомогою слова та попереднього досвіду, який зберігається в пам'яті людини.

Друга – завдяки мисленню в предметах відображаються не будь-які, а істотні їх ознаки і властивості, що ґрунтуються на об'єктивних відношеннях і закономірних зв'язках, репрезентованих у самих предметах і явищах.

Істотні ознаки та відношення виражають сутність предметів і явищ, їх причинно-наслідкові залежності; їх розкриття дає можливість зрозуміти закони, яким підпорядковані процеси, що відбуваються в природі та суспільстві, впливати на них у своїх інтересах.

Третя властивість мислення – узагальнений характер відображення дійсності. За допомогою мислення людина пізнає істотні ознаки, що виявляються спільними для споріднених у тому чи іншому відношенні предметів, і осмислює їх узагальнено, оперуючи поняттями. Так, вона пізнає загальні властивості металів, геометричних фігур, принципи функціонування технічних систем, розвитку психічних явищ тощо.

Названі ознаки мислення характеризують його як специфічну форму абстрактного пізнання дійсності, як складну пізнавальну діяльність.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Мислення людини нерозривно пов'язане з мовою, яка є знаряддям формування і способом існування думки. У слові закріплюється нагромаджений пізнавальний досвід, який людина при потребі використовує. Узагальнюючи в слові свої знання про предмети і явища дійсності, вона виходить за межі того, що дається їй безпосередньо у відчуттях і сприйманні, значно розширює свої пізнавальні можливості, вдосконалює своє мислення.

Мислення органічно пов'язане з практикою. Практика – джерело мислительної діяльності. Мислення породжується потребами людської практики і розвивається в процесі пошуку шляхів їх задоволення.

Отже, хоча мислення кожної людини розвивається і формується в процесі її власної активної пізнавальної діяльності, його зміст і характер завжди зумовлені загальним рівнем пізнання, якого досягло суспільство на певному етапі свого розвитку. Це дає підстави розглядати мислення як продукт суспільно-історичного розвитку.

41. Види мислення та їх характеристика

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних та поняттєвих компонентів в їх розв'язанні.

Залежно від цього розрізняють три головних різновиди мислення: наочно-дійове, наочно-образне і абстрактне.

Наочно-дійове мислення характеризується тим, що в ньому розв'язання

завдання безпосередньо включається в саму діяльність.

Воно – генетично найбільш рання стадія розвитку мислення. Саме з цього різновиду починається розвиток решти різновидів мислення. Воно розпочинає розвиток мислення первісної людини в процесі зародження трудової діяльності, коли розумовий та практичний її аспекти постають в органічній єдності, причому розумова діяльність ще не виокремилася з предметно-практичної як самостійна.

Із цього різновиду починається розвиток мислення і в онтогенезі. В елементарній формі воно властиве дітям раннього віку, які мислять, діючи з предметами, і, маніпулюючи ними, розкривають нові істотні їхні властивості.

Наочно-дійове мислення в розвиненому вигляді притаманне й дорослій людині. Особливо необхідне воно в тих випадках, коли найбільш ефективно розв'язання завдання можливе саме в процесі практичної діяльності.

Наочно-дійове мислення притаманне людям тих професій, які за своїм змістом вимагають практичного аналізу, різноманітного комбінування та конструювання, – наприклад, шахістам, конструкторам, винахідникам. Важлива роль належить наочно-дійовому мисленню там, де продуктивне та економічне розв'язання завдання пов'язане із застосуванням предметно-практичних процедур.

Наочно-образне мислення характеризується тим, що завдання за своїм змістом є образним матеріалом, маніпулюючи яким, людина аналізує, порівнює чи узагальнює істотні аспекти в предметах та явищах. Наочно-образне мислення значно розширює пізнавальні можливості особистості, дає змогу їй змістовніше і різноманітніше відображати реальність. Великі можливості цього різновиду мислення виявляються, зокрема, в образотворчому мистецтві.

Схематизація та символічне відображення дійсності виявляються продуктивними і в інших сферах людської діяльності, допомагаючи більш точно та узагальнено відображати реальність. Наприклад, при складанні моделей сітьового планування діяльності, при розв'язанні конструкторсько-технічних завдань тощо. Розвиток наочно-образного мислення відбувається в діяльності, характер якої вимагає оперування образами різного ступеня узагальнення, схематичного зображення предметів і їх символічного відображення.

Словесно-логічне, або **абстрактне** мислення відбувається в словесній формі

за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню. Більшість понять, якими виражаються економічні, суспільно-історичні, наукові категорії, є продуктами здатності мислення створювати абстракції, в яких не простежується їх безпосередній зв'язок з чуттєвою реальністю.

Саме цей різновид мислення дає можливість виявляти загальні закономірності природи і суспільства, на рівні найвищих узагальнень розв'язувати завдання, будувати наукові теорії та гіпотези.

Залежно від характеру задач, які розв'язує людина, мислення буває таких видів

За ступенем новизни й оригінальності, які розв'язує людина, мислення буває таких видів

Отже, зазначені різновиди мислення перебувають і виявляються в певному співвідношенні. В розвинених формах вони можуть виявлятися як індивідуальні особливості мислення людей, зумовлені характером їх діяльності, професійними чинниками, співвідношенням першої та другої сигнальних систем та іншими причинами.

42. Мислительні дії та операції.

Перехід від фактів існування предметів до розкриття їхньої суті, узагальнюючих висновків відбувається за допомогою ряду розумових і практичних дій.

Розумові дії – це дії з предметами, відбитими в образах, уявленнях і поняттях про них.

Ці дії відбуваються подумки за допомогою мовлення. Перш ніж діяти з

предметами (розбирати їх, складати, щось будувати з них тощо), людина робить це подумки, не вступаючи в контакт із самим предметом і не вносячи ніяких змін у будову самого об'єкта.

Залежно від того, які образи відіграють при цьому провідну роль, розумові дії бувають сенсорними, перцептивними, уявними, мислительними. Мислительні дії (наприклад при розв'язанні арифметичних задач) формуються на підставі зовнішніх практичних дій.

Дослідження процесу їх формування (П. Я. Гальперін, Н. Ф. Тализіна) показали, що спочатку дії спираються на сприймання матеріальних предметів або їх зображення (дитина практично оцінює кількість). Далі вони здійснюються в плані голосного мовлення без опори на предмети або їх зображення. Нарешті, дії виконуються подумки за допомогою внутрішнього мовлення, тобто стають внутрішніми мислительними діями. Далі вони автоматизуються, узагальнюються, згортаються. Розумові дії, як і практичні, – різноманітні, вони пов'язані з конкретним матеріалом.

У розумових діях можна виокремити їх головні складові елементи, або процеси – *розумові операції*. Такими є порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.

Порівняння – важлива операція мислення. За її допомогою пізнаються схожі та відмінні ознаки і властивості об'єктів. Операції порівняння можуть бути різними за складністю, залежно від завдання або змісту порівнюваних об'єктів. Порівнянню належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів.

Аналіз у мисленні є продовженням того аналізу, що відбувається в чуттєвому відображенні об'єктивної дійсності. Він являє собою мислене розчленування предметів свідомості, виокремлення в них їх частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей.

Об'єктом аналізу можуть бути будь-які предмети та їхні властивості. Починається він у практичних діях і завершується мисленням розумовим аналізом. Аналіз потрібний для розуміння сутності будь-якого предмета, але сам його не забезпечує.

Розуміння потребує не лише аналізу, а й синтезу. Аналіз і синтез – це протилежні і водночас нерозривно пов'язані між собою процеси.

Синтез – це мислене об'єднання окремих частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле.

Синтез, як і аналіз, спочатку виникає в практичній діяльності, а потім стає мисленою дією. Синтезувати можна елементи, думки, образи, уявлення. Аналіз і синтез – це головні мислительні операції, які в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Розумовий аналіз переходить в **абстрагування**, тобто уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів від інших їхніх рис і від самих предметів, яким вони властиві. Слово «абстрагувати» походить від латинського «abstragere» – відволікати, відтягати.

Виокремлення в процесі абстрагування ознак предмета і розгляд їх незалежно від інших його ознак стають самостійними операціями мислення. Так, спостерігаючи переміщення в просторі різних за характером об'єктів – машини,

людини, птаха, хмар, небесних тіл, ми виокремлюємо рух як спільну для них властивість і осмислюємо його як самостійну категорію.

Застосування операції абстрагування в пізнавальній діяльності дає можливість глибше й повніше відобразити складні явища дійсності. Високим рівнем абстрагованості характеризується, зокрема, наукове теоретичне мислення, яке відіграє провідну роль в утворенні понять, що є засадовими для будь-якого знання.

Абстрагування готує ґрунт для глибокого узагальнення. Операція узагальнення виявляється в мисленому об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виокремленими в процесі абстрагування.

Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Слово здійснює свою узагальнюючу функцію, спираючись на знакову природу відображуваних ним істотних властивостей і відносин, що присутні в об'єктах.

Узагальнення виокремлених рис предметів та явищ дає можливість групувати об'єкти за видовими, родовими й іншими ознаками. Така операція називається класифікацією. Класифікація здійснюється з метою розмежування та наступного об'єднання предметів на підставі їх спільних істотних ознак. Вона сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їх смислової структури.

Щоб здійснити класифікацію, потрібно чітко визначити її мету, а також ознаки об'єктів, що підлягають класифікації, порівняти об'єкти за їх істотними ознаками, з'ясувати загальні підстави класифікації, згрупувати об'єкти за визначеним принципом. Упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів називається систематизацією.

Систематизація забезпечує розмежування та подальше об'єднання не окремих предметів, як це має місце при класифікації, а їх груп і класів.

Отже, процес розуміння предметів та явищ об'єктивної дійсності, утворення про них наукових понять складний і багатоплановий. Для нього потрібне вивчення фактів, їх порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація їх істотних рис і характеристик.

43. Форми мислення

Сам процес мислення розкривається через співвіднесення його продуктів на різних етапах. Вивчати думку як процес – це значить показати, як розгортання мислення призводить до кінцевих результатів – до понять, суджень, умовиводів.

Думка – основна одиниця мислення. Процес становлення думки тісно пов'язаний із вираженням думки в мовленні. Думка і внутрішнє мовлення не тотожні. Ідеї можна виражати невербальними засобами: схемами, малюнками, цифрами тощо. Думка не складається зі слів. Те, що в думці існує одночасно (симультанно), те у мовленні розгортається послідовно (сукцесивно). Думка – це загальна схема змісту, який має бути виражений у висловленнях. Вона кодується в мовленні й завдяки цьому стає зрозумілою для інших. Думка існує у формі понять, суджень, умовиводів.

Поняття – це думка, у якій відображаються загальні, суттєві та одиничні ознаки предметів (прикладом є поняття трикутника). Поняття відображає не

просто сукупність явищ, чи одиничне явище, а вказує, що є у них спільного та відмінного з іншими предметами. Трикутник – фігура, така ж як квадрат, круг тощо і водночас відмінна від них наявністю трьох сторін, трьох вершин та кутів. Поняття передаються словами, але не кожне слово – поняття. Поняття охоплює цілу систему предметів – ширшу чи вужчу. За цією ознакою вирізняють *видові, родові поняття та категорії* (найширші). Поняття, що співвіднесені з єдиним об'єктом – *одиничне* («Київ», «Сонце»), з класами предметів – *родове* («фігура», «сила», «елемент»). У *конкретних* поняттях відбиваються певні предмети, явища, в *абстрактних* – істотні ознаки об'єктів відокремлюються від самих цих об'єктів («мужність», «добро»).

Судження – це відображення зв'язків між предметами, або їх властивостями. Судження фіксує зв'язок між поняттями, стверджує наявність або відсутність певних ознак, властивостей у об'єктів: «залізо – метал». Це означає, що залізо має всі ознаки металів. Судження – це вираз, про який ми можемо сказати істинне воно, чи хибне. Воно буває *одиничним* («Київ – столиця України»), *частковим* («Деякі тварини – ссавці») та *загальним* («Всі дерева – рослини»). Через зв'язок двох суджень можемо прийти до третього, яке не потребує досвідної перевірки. Наприклад: 1. Всі учні навчаються. 2. Петро – учень. 3. Петро навчається.

Умовивід – це зв'язок між думками, в результаті якого із кількох відомих суджень ми отримуємо нове судження. Завдяки умовиводам людина пізнає дійсність теоретично, опосередковано. Розрізняють умовиводи індуктивні, дедуктивні та за аналогією.

Індуктивним є умовивід, коли властивості деяких предметів з певного класу поширюються на всі предмети даного класу: 1) короп дихає зябрами; 2) короп – риба; 3) всі риби дихають зябрами.

У *дедуктивному* – властивості класу предметів переносяться на властивості конкретного представника цього класу: 1) усі риби дихають зябрами; 2) короп – риба; 3) короп дихає зябрами.

Умовивід *за аналогією* ґрунтується на перенесенні зв'язків, що існують між одними предметами, на зв'язки між іншими. Наприклад, давньогрецький математик Фалес Мілетський виміряв висоту єгипетської піраміди у такий спосіб. Коли довжина його тіні дорівнювала його зросту, він виміряв висоту тіні від піраміди.

44.Індивідуальні особливості мислення (глибина, самостійність, критичність, послідовність, гнучкість, швидкість) і культура розуму.

Відмінності в мисленні виявляються в різноманітних його якостях. Індивідуальні відмінності мислення людей зумовлені передусім особливостями їх життя, характером діяльності, навчанням. Назвемо головні з них.

Найістотнішими якостями, які виявляють індивідуальні відмінності мислення, є його самостійність, критичність, гнучкість, глибина, широта, послідовність, швидкість.

Самостійність мислення характеризується вмінням людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не вдаючись до допомоги інших людей. Самостійність мислення ґрунтується на врахуванні знань і досвіду інших людей. Людина, якій

властива ця якість, творчо підходить до пізнання дійсності, знаходить нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем.

Самостійність мислення тісно пов'язана з критичністю мислення людини.

Критичність мислення виявляється в здатності людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них. Людина з критичним розумом вимогливо оцінює свої думки, ретельно перевіряє рішення, зважує на всі аргументи «за» і «проти», виявляючи тим самим самокритичне ставлення до своїх дій.

Критичність і самостійність мислення великою мірою залежать від життєвого досвіду людини, багатства та глибини її знань.

Гнучкість мислення виявляється в умінні людини швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язання аналогічних завдань. Гнучкість мислення виявляється в готовності швидко переключатися з одного способу розв'язування завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їх розв'язування, знаходити нові нестандартні способи дій за умов, що змінилися.

Глибина мислення виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруванням неістотних проявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів.

Саме ця риса властива особистостям з глибоким розумом, які в простих, добре відомих фактах уміють помічати протиріччя й на цій підставі розкривати закономірності природи та суспільного життя.

Широта мислення виявляється в здатності охопити широке коло питань, творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Широта мислення є показником ерудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності.

Послідовність мислення виявляється в умінні дотримувати логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні. Послідовним можна назвати мислення людини, яка точно дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на другу, не підмінює предмет міркування. Для послідовного мислення характерне дотримання певних принципів розгляду питання, зрозумілість плану, відсутність протиріч і логічних помилок в аргументації думки, доказовість та об'єктивність у висновках, що робляться.

Швидкість мислення – це здатність швидко розібратися в складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення і прийняти його. Швидкість мислення залежить від знань, міри сформованості мислительних навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів.

Швидкість мислення слід відрізнити від квапливості та похапливості, які демонструють деякі люди, не продумуючи належним чином рішень, що приймаються, не прогнозуючи можливих наслідків наспіх, похапцем прийнятих рішень.

Отже, усі якості мислення людини формуються і розвиваються в діяльності. Змістовна й відповідним чином організована діяльність сприяє всебічному розвитку цінних якостей мислення особистості.

45. Поняття про уяву. Природа уяви. Фізіологічні основи уяви.

Відображаючи дійсність, людина не лише сприймає те, що на неї впливає певної миті, а й уявляє те, що на неї впливало раніше. Життя вимагає від людини створення образів і таких предметів, яких вона ще не сприймала, уявлення подій, свідком яких вона не була, передбачення наслідків своїх дій та вчинків, програмування своєї діяльності тощо.

Уява – це специфічно людський психічний процес, що виник і сформувався під час праці. Буд-який акт діяльності обов'язково включає уяву. Не уявивши результат праці, не можна приступити до роботи. Саме в цьому й полягає важлива функція уяви як специфічно людської форми випереджального відображення дійсності.

У здійсненні складних процесів уяви бере участь кора головного мозку. Фізіологічним підґрунтям уяви є утворення нових сполучень тих нервових зв'язків, які виникали раніше у процесі відображення людиною об'єктивної реальності. Для виникнення нового образу потрібно, щоб раніше утворені системи зв'язків, структура яких була детермінована характером об'єктів, що сприймалися, розпалися і утворили нові сполучення відповідно до нових потреб, що активізувалися в діяльності людини. Перш ніж щось робити, людина уявляє кінцевий результат своєї діяльності й ті шляхи, якими його буде досягнуто. Ще до того як виготовити певну річ, вона подумки створює її образ у своїй уяві.

У житті людина створює образи таких предметів, яких у природі не було, немає й бути не може. Такими витворами людської уяви є фантастичні казкові образи русалки, килима-літака, Змія-Горинича, в яких неприродно поєднані ознаки різних предметів. Проте якими б дивовижними не здавалися продукти людської уяви, в усіх випадках підґрунтям для їх появи є попередній досвід людини, ті враження, що зберігаються в її свідомості.

Уява – це процес створення людиною на основі досвіду образів предметів, яких вона ніколи не сприймала.

До створення нових образів людину спонукають різноманітні потреби, які постійно породжує діяльність, які з'являються з розвитком знань, ускладненням суспільних умов життя, необхідністю прогнозувати майбутнє.

Отже, створення образів уяви завжди пов'язане з певним відхиленням від реальності, виходом за її межі. Це значно розширює пізнавальні можливості людини, забезпечуючи їй здатність передбачувати та витворювати новий світ як середовище свого існування.

46. Види уяви

Уяву кожної людини можна охарактеризувати за різними ознаками.

Види уяви		
За способом активності:	Залежно від характеру діяльності людини:	За змістом діяльності:
<ul style="list-style-type: none"> – мимовільна. – довільна: – пасивна. – активна 	<ul style="list-style-type: none"> – відтворююча (репродуктивна). – творча 	<ul style="list-style-type: none"> – художня. – технічна: – наукова та ін.

Мимовільною є така уява, коли створення нових образів не спрямовується спеціальною метою уявити певні предмети чи події

Так, під впливом розповіді викладача створюються нові образи, відбувається їх роз'єднання або поєднання. При читанні художнього твору в уяві без спеціального наміру виникають образи героїв твору, час та місцевість, в якій відбуваються події.

Мимовільна уява зумовлюється потребами і почуттями. Голодна людина уявляє смачні страви, в спеку уява приносить людині прохолоду.

Довільна уява скеровується спеціальною метою створити образ певного об'єкта, можливої ситуації

Митець, який створює новий музичний твір, зображує образ літературного героя або картину, використовує довільну уяву. Вчитель на уроці, пропонуючи учням уявити якусь історичну подію, певну місцевість, подорожуючи по карті, також викликає в школярів довільну уяву.

Активна уява завжди спрямована на виконання творчого або логічного завдання

Процес збереження інформації в головному мозку має динамічний характер, тобто відбувається поступова зміна змісту матеріалу і взаємопереміщення його елементів. Цей процес відображає активну уяву. Звідси – інтуїція, прозріння. Активна уява спрямована переважно назовні, визначається і контролюється волею і може бути відтворюючою (репродуктивною) або творчою.

Пасивна уява протікає без постановки мети, виявляється в хворобливих фантазіях, маренні, ілюзії – в ілюзії життя, де людина говорить, діє уявно

Пасивна уява може викликатися людиною довільно. Це – *марення*, тобто образи, які не спрямовані на втілення їх в життя. Якщо марення переважають в уяві людини, то це свідчить про її пасивність, бездіяльність, а можливо, і дефективність розвитку особистості. Для виникнення пасивної уяви велике значення має емоційний стан людини. Пасивна мимовільна уява виникає в стані афекту, під час сну.

Залежно від характеру (або результатів) діяльності людини уява буває відтворююча (репродуктивна) і творча.

Відтворююча (репродуктивна) уява базується на створенні образів предметів, явищ, які наявні в дійсності, або відтворенні наочної картини чи картини подумки на основі опису (з визначеним ступенем точності). Так, у конструктора–винахідника, який створює нову машину, уява творча, а в інженера, який за словесним описом або кресленням створює образ цієї машини, – репродуктивна. Читаючи навчальну й художню літературу, людина відтворює за допомогою уяви те, що в ній відображено.

Творча уява базується на самостійному створенні образів об'єктів, які не існують в наш час, або відтворенні оригінальної модифікації вже наявного об'єкта, явища; це нестандартний образ раніше описаного, прочитаного, сприйнятого. Творча уява активізується там, де людина відкриває щось нове, знаходить нові способи праці, створює нові, оригінальні, цінні для суспільства матеріальні та духовні цінності.

Творча і репродуктивна уява взаємопов'язані й переходять одна в одну. Уява

проявляється в різній за змістом діяльності, тому розрізняють такі види уяви: художня, технічна, наукова тощо. Усі ці види уяви мають свої особливості. У художній уяві переважають чуттєві (зорові, слухові тощо) образи, надзвичайно детальні та яскраві. Різні види художньої уяви мають свої специфічні особливості, які проявляються при створенні образів художньої уяви, коли переважає той чи інший аналізатор: слуховий – у композитора, зоровий – у художника тощо.

Технічна уява створює образи просторових відношень у вигляді геометричних фігур із застосуванням їх у різних комбінаціях подумки.

Наукова уява втілюється в плануванні й проведенні експериментальних досліджень, у вмінні будувати гіпотези, узагальнювати емпіричний матеріал тощо. Наукова уява допомагає знайти нові, ще невідомі ланки в системі фактів. Уява відтворює образ предметів та явищ, що сприймалися раніше, чи створює нові образи та ситуації, які раніше не виникали. Тобто механізм роботи уяви базується на основі тих образів, що має людина, але ці образи постають в нових неочікуваних зв'язках і сполученнях.

Особливим видом уяви є мрія. **Мрія** – це уява бажаного майбутнього. Мрії можуть бути реальними, дійовими та нереальними, безплідними. Дієвість мрії – потрібна умова втілення творчих задумів людини, спрямованих на реальне перетворення дійсності. Такі мрії в певному розумінні є рушійною силою дій та вчинків людини, надають їй більшої цілеспрямованості в житті, допомагають боротися з труднощами, протистояти несприятливим впливам.

Мрії можуть бути пустопорожніми, безплідними, «маніловськими». Тоді вони дезорієнтують людину, позбавляють її бачення реальних життєвих перспектив, штовхають на шлях примарного задоволення своїх мрійницьких уподобань, роблять нездатною протистояти негараздам реального буття.

Позитивний вплив на життя людини чинить лише активна, творча мрія, вона збагачує життя людини, робить його яскравішим і цікавішим.

47.Форми уяви.

Створення людиною образів нових об'єктів зумовлене потребами її життя та діяльності. Залежно від завдань, що постають перед нею, активізуються деякі залишки попередніх вражень і утворюються нові комбінації асоційованих зв'язків. Цей процес набуває різної складності залежно від мети, змісту та попереднього досвіду людини.

Найбільш елементарною формою синтезування нових образів є **аглотинація** (від латинського *aglutinare* «склеювання»). Це створення образу шляхом поєднання якостей, властивостей або частин різних об'єктів. Такими є, наприклад, казкові образи русалки – напівжінки, напівриби; кентавра – налівчоловіка, напівконя; у технічній творчості це тролейбус – сполучення рис трамвая та автомобіля, танк–амфібія, що поєднує риси танка і човна, тощо.

Прийомам створення нових образів є **аналогія**. Новостворений образ, який вибудовується, схожий на реально існуючий предмет, але в ньому проектується принципово нова модель явища або факту. На основі принципу аналогії виникла нова галузь інженерної справи – біоніка. Біоніка виокремлює деякі властивості живих організмів, які стають засадовими при конструюванні нових технічних

систем. Так було створено багато різноманітних приладів – локатор, «електронне око» тощо.

Нові образи можуть створюватися за допомогою наголошування – **акцентування**. Цей прийом полягає в навмисному посилюванні в об'єкті певних ознак, які виявляються домінуючими на фоні інших. Малюючи дружній шарж або карикатуру, художник віднаходить у характері або зовнішності людини щось неповторне, притаманне тільки їй, і наголошує на цьому художніми засобами.

Створення нових образів може бути досягнуте шляхом **перебільшення (або применшення)** усіх характеристик предмета. Цей прийом широко використовується в казках, народній творчості, коли герої наділяються надприродною силою (Микита Кожум'яка, Котигорошко) і здійснюють подвиги.

Найбільш складним способом утворення образів уяви є створення типових образів. Цей спосіб вимагає тривалої творчої роботи. Художник створює попередні ескізи, письменник – варіанти твору. Так, малюючи картину «Поява Христа народові», художник Іванов зробив близько 200 ескізів.

Творчий процес пов'язаний з виникненням багатьох асоціацій, їх актуалізація підпорядкована меті, потребам і мотивам, які домінують в актах творчості. Великий вплив на створення образів уяви чинить практична діяльність. Доки створений образ існує тільки «в голові», він не завжди зрозумілий до кінця. Втілюючи цей образ у малюнок або модель, людина перевіряє реальність його існування.

Засадовою щодо створення образів уяви є взаємодія двох сигнальних систем. Співвідношення чуттєвого та мовного, образу та слова набуває різного характеру в різних видах уяви, залежно від конкретного змісту діяльності, в яку включається створення образів.

48. Поняття про емоції і почуття. Відмінності емоцій та почуттів.

Пізнаючи дійсність, людина так чи інакше ставиться до предметів і явищ, які її оточують: до речей, людей та до самої себе. Одні явища дійсності викликають радість, захоплення, інші – тугу, смуток, розчарування. Такі переживання називають емоціями та почуттями. Людські емоції та почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності.

Емоції та почуття органічно пов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні. Ставлення людини (позитивне або негативне) до дійсності відображається в мозку і переживається як задоволення або незадоволення, радість, сум, гнів, сором. Такі переживання називають *емоціями*.

Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності, реакція психіки на задоволення чи незадоволення потреби.

Емоція – це просте, безпосереднє, поверхове, короткоплинне переживання людини в даний момент. Розрізняють прості та складні емоції. Переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю – це прості емоції. Вони властиві і людям, і тваринам. Прості емоції в людському житті перетворилися на складні емоції. Характерною ознакою складних емоцій є те, що вони – результат усвідомлення об'єкта, що зумовив їх появу, розуміння їхнього життєвого значення, наприклад, переживання задоволення під час сприймання музики,

пейзажу.

Більш глибокі та стійкі форми ставлення до дійсності називають *почуттями*.

Почуття – це специфічно людський, узагальнений, найвищий, найглибший рівень переживань особою свого ставлення до себе, до подій, осіб, предметів, які були, є і будуть

Почуття є специфічно людською формою вияву афективної сфери психіки, оскільки здатність до їх переживання сформувалась в процесі розвитку людини як соціальної істоти. Новонароджений ще не має здатності переживати почуття, вона формується в процесі розвитку дитини та її взаємодії з соціумом. Почуття мають більшу глибину та стійкість переживань і можуть супроводжуватись проявами різних емоцій (так, при коханні як почутті людина переживає і радість, і сум, і гнів та інші емоції).

Переживання не можуть виникнути без причини. Природа емоцій і почуттів органічно пов'язана з потребами. Потреба завжди супроводжується позитивними чи негативними переживаннями. Потреби людини і тварин різняться за змістом, інтенсивністю та способом їх задоволення, що зумовлює відмінність емоцій людей і тварин, навіть таких, які є спільними для них: гнів, страх, радість тощо.

У людини як суспільної істоти виникли вищі, духовні потреби, а з ними і вищі почуття – моральні, естетичні, пізнавальні, які не властиві тварині. Тваринні емоції залишилися на рівні інстинктивних форм життєдіяльності. Емоції та почуття людини пов'язані з діяльністю: діяльність викликає різні переживання, останні ж, в свою чергу, стимулюють людину до діяльності, наснажують її. Почуття збагачують життя людини.

49. Характеристика вищих почуттів.

У вищих почуттях яскраво виявляються їх інтелектуальні, емоційні та вольові компоненти. Вищі почуття є не лише особистим переживанням, а й засобом виховного впливу на оточуючих.

Моральні почуття – почуття, в яких виявляється *стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до себе самої*. Вони нерозривно пов'язані з нормами поведінки, прийнятними в певному суспільстві, з оціненням відповідності цим нормам дій, учинків, намірів людини. Джерелом таких почуттів є спільне життя людей, їхні взаємини, спільна боротьба за досягнення суспільної мети.

Високими моральними почуттями є передусім почуття любові до своєї країни, почуття патріотизму. *Почуття патріотизму* багатогранне. Воно нерозривно пов'язане з почуттям національної гідності та гордості, національної самосвідомості. Вони формується на підставі: а) знання рідної мови; б) знання

історії своєї країни; в) знання національної культури; г) усвідомлення місця своєї країни, її культури, історії серед інших народів; д) ментальності.

Почуття любові до Батьківщини пов'язане з любов'ю до людей, з почуттям гуманності. Почуття гуманності зумовлені моральними нормами та цінностями, системою настанов особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живих істот), представлені у свідомості переживаннями, співпереживаннями і реалізуються в спілкуванні, діяльності, допомозі. Почуттями гуманізму особистість керується при визнанні прав, свободи, честі та гідності іншої людини.

Почуття честі. Це високі моральні почуття, що характеризуються ставленням людини до самої себе і ставленням до неї інших людей. Честь – це визнання суспільством досягнень особистості. Поняття честі охоплює бажання людини підтримати свою репутацію, престиж, добру славу в тому соціальному оточенні, до якого вона належить. З честю пов'язане уявлення про *гідність*. Почуття гідності виявляються в суспільному визнанні прав людини на повагу з боку інших, на незалежність, усвідомленні нею цієї незалежності, моральної цінності своїх вчинків і якостей, неприйнятті всього того, що принижує її як особистість.

Оцінення людиною власних вчинків, добрих і поганих, своєї діяльності, свого ставлення до інших людей називають її *совістю*. Воно є не тільки розумовим, а й емоційним. Совість вважають внутрішнім регулятором поведінки людини, виявом моральної свідомості. Сила і дієвість впливу совісті на особистість залежить від міцності моральних переконань людини.

Інтелектуальні почуття – з'являються в процесі переживань, які пов'язані з розумовою, пізнавальною діяльністю людини. Такими є почуття любові до знань, почуття нового, здивування, сумніву, впевненості, невпевненості. Вони пов'язані з моральними почуттями людини, але разом з тим вони специфічні, їхніми джерелами є навчальна діяльність, самостійна робота, дослідна робота в тій чи іншій галузі, конструктивна, творча виробнича праця людини.

Залежно від умов життя, навчання та виховання особистості інтелектуальні почуття мають різні рівні розвитку: цікавість, допитливість, цілеспрямованість, стійкий інтерес до певної галузі знань, захоплення пізнавальною діяльністю

Естетичні почуття – це почуття краси, прекрасного, які породжуються явищами природи, результатами праці людей, мистецькою і творчою діяльністю. Естетичні почуття відображають прекрасне, що є в самій об'єктивній діяльності. Естетичні почуття формуються і реалізуються в будь-якій діяльності людини, бо кожна діяльність містить у собі елементи прекрасного. Естетичні почуття є важливим чинником формування морального обличчя людини.

Праксичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності.

Людина реагує на різні види діяльності – трудову, навчальну, спортивну. Це виявляється в захопленні, задоволенні діяльністю, у творчому підході, в радості від успіхів або незадоволенні, в байдужому ставленні до неї.

Праксичні почуття виникають у діяльності. Ці почуття розвиваються або згасають залежно від організації та умов діяльності. Вони особливо успішно розвиваються і стають постійними тоді, коли діяльність відповідає інтересам,

нахилам і здібностям людини, коли в діяльності виявляються елементи творчості. Практичні почуття стають багатшими, якщо поєднуються з моральними почуттями.

Отже, моральні, інтелектуальні, естетичні почуття переживаються людиною в діяльності та спілкуванні й називаються *вищими почуттями* у зв'язку з тим, що вони поєднують усе багатство емоційних ставлень людини до соціального оточення. У визначенні почуттів «вищими» наголошується їхня узагальненість і стабільність.

50.Форми переживання почуттів.

Емоційні стани та форми їх виявлення детермінуються здебільшого соціальними чинниками, але, з'ясовуючи природу їх виникнення, не можна ігнорувати й деякі природжені особливості людини. Багатство емоційних станів виявляється у різних формах.

Афекти – це нетривалі й сильні емоції людини, що виникають раптово й виявляються в різких змінах м'язової діяльності та стану внутрішніх органів. Прикладами афектів можуть бути несподівана сильна радість, вибух гніву, напад страху тощо. Для афектів характерним є їхній нестримний вияв, на який вказує побутове вживання висловів на зразок «спалахнув від гніву», «завмер від переляку» тощо.

Афекти викликаються гострими життєвими ситуаціями, в які потрапляє людина. Афекти швидко оволодівають людиною, бурхливо відбуваються, супроводжуються порушенням свідомості, втратою самоволодіння, короткочасні, як спалах. Викликаються гострими життєвими ситуаціями, але схильність до афектів свідчить про невихованість, невміння володіти собою.

Схильність деяких людей до афектів, особливо негативних, що спалахують через дрібниці, часто є ознакою їхньої невихованості. Афекти різко змінюють життєдіяльність людини, вносять глибокі зміни в її психічне життя і часто залишають по собі тривалий слід.

Стрес – це стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності за найскладніших, важких умов як у повсякденному житті, так і в особливих ситуаціях.

У стресовому стані поведінка людини значною мірою дезорганізується, виявляються неадекватні емоції, спостерігаються безладні рухи, порушення мовлення, уваги, сприймання, пам'яті та мислення. Лише чітко засвоєні вміння та навички в стані стресу можуть залишатися сталими. Практичний досвід доводить, що дисциплінованість, організованість та самовладання запобігають дезорганізації поведінки за умов стресу. Однак стрес є нормальним і позитивним станом психіки, оскільки мобілізує людину на подолання проблеми, на протипагу від дистресу.

Настрої – це загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу.

Настрій часто виникає як відгомін сильної емоції, пережитої людиною. Перевага певної емоції надає настроєві відповідного забарвлення. Настрій буває радісним, сумним, бадьорим, пригніченим, спокійним тощо. Як і всі емоції, настрої характеризуються полярністю. Характер і стійкість настрою залежать від

життєвих обставин, які його породжують, і від індивідуальних особливостей людини.

Тимчасові настрої зумовлюються тими враженнями, які людина дістає в конкретний момент, згадками про ті чи інші події минулого. *Стійкіші* настрої породжуються усвідомленням людиною перебігу її діяльності, результатів, успіхів. Ясність життєвих перспектив, упевненість у їхній реальності допомагає людям переборювати тимчасові погані настрої, зумовлені тими чи іншими життєвими невдачами. На настрої людини позначається її фізичний стан, стан здоров'я. Настрої людини значною мірою залежать від того, як вона усвідомлює ті чи інші події власного і суспільного життя.

Пристрасті – це стійкі й тривалі почуття, пов'язані зі стійким прагненням людини до певного об'єкта. У формі пристрасті часто виявляється любов людини до інших людей, до науки, мистецтва, спорту тощо.

Пристрасть завжди виявляється по-різному залежно від наявності чи відсутності перешкод до її задоволення. Найсильніші пристрасті людини вирують бурхливим потоком тоді, коли натрапляють на численні перешкоди, коли ж людина опиняється за сприятливих обставин, пристрасті її перестають клекотати і, зберігаючи свою силу, втрачають безладність, і руйнівність. Пристрасть є складною емоційною властивістю людини, тісно поєднаною з її пізнавальними та вольовими якостями.

51. Основні емоційні стани.

Різноманітні переживання почуттів зовнішньо виявляються у специфічному виразі обличчя (емоційній масці), позі, інтонації голосу і свідчать про певний емоційний стан людини. До основних емоційних станів (за американським психологом Керролом Ізардом відносять інтерес, радість, здивування, страждання, гнів, страх, сором та ін.

Інтерес (як емоція) – позитивний емоційний стан, який є одним із провідних мотивів навчання і сприяє засвоєнню знань, навичок і вмінь.

Суб'єктивно він виявляється в позитивному емоційному тоні, що супроводжує пізнавальний процес, в бажанні глибше ознайомитися з об'єктом і зрозуміти його. Виникнення інтересу спричинює новизна інформації, яку одержує людина, успішне виконання діяльності та зміни в навколишньому середовищі. Інтерес характеризується відносно високим рівнем задоволення і впевненості в собі та зниженням рівня напруженості при виконанні діяльності.

Радість – це позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю досить повно задовольнити актуальну потребу, вірогідність якої в цей момент була невелика і невизначена.

Упевненість і особиста значущість, які набуваються в радості, дають людині відчуття здатності здолати труднощі й насолоджуватися життям. Радість супроводжується короткочасною самозадоволеністю, задоволеністю оточенням і всім світом. З погляду цих характеристик радості легко зрозуміти, що, поки у світі існують проблеми, події, які зумовлюють стрес і стан невпевненості, люди не можуть постійно перебувати у стані радості.

Залежно від причин, які викликають радість, форми її прояву можуть бути

різноманітними: від усмішки на обличчі до нестримного буйства, наприклад у футбольних фанатів, зумовленого перемогою улюбленої команди у відповідальних змаганнях. Радість належить до стенічних переживань. Різне стимулювання окремих груп м'язів обличчя (зокрема, м'язів губ і брів) створює специфічну емоційну маску радості.

Здивування – це короткочасна емоційна реакція на раптові події, яка не має чітко вираженого позитивного чи негативного забарвлення.

У момент виникнення воно гальмує всі попередні емоції і спрямовує увагу на подію, яка його спричинила. Емоційну маску здивування утворюють широко розплющені очі, підняті брови і ледь відкритий рот, який набуває овальної форми.

Страждання – негативний емоційний стан, який породжується інформацією про неможливість задоволення найважливіших життєвих потреб, яке до цього часу вважалося можливим. Виникає як результат тривалого впливу негативної стимуляції. Його причинами можуть бути розчарування, біль, втрата, голод, холод. Проявляється у формі емоційного стресу, астеничної емоції. Людина при цьому має сумний знесилений вигляд, тихий жалібний голос. Емоційну маску страждання створюють опущені донизу кінці брів і рота.

Гнів – це негативний емоційний стан, зумовлений появою серйозної перешкоди на шляху до задоволення важливої потреби, реалізується у формі афекту. Він має стенічний характер, тобто викликає короткочасне піднесення життєвих сил. Гнів завжди спрямований на причини, які створюють перешкоду при досягненні мети. Його переживання характеризується високим рівнем напруження та імпульсивності. Гнів, мобілізуючи енергію для самозахисту, створює у людини відчуття активності й сили.

Страх – це негативний емоційний стан, який виникає у людини при появі уявної або реальної загрози для її життя чи життєвого благополуччя.

Залежно від ситуації, ступеня усвідомлення її небезпечності та від індивідуальних особливостей людини він може набувати різної інтенсивності – від легкого побоювання до жаху, що паралізує.

Страх рано чи пізно переживають усі люди. Пов'язані з ним переживання легко відтворюються і можуть прориватися у свідомість у снах. Страх є найнебезпечнішою з усіх емоцій. При слабкій і середній інтенсивності він часто взаємодіє з позитивними і негативними емоціями. При цьому людина відчуває невпевненість, незахищеність і загрозу. Інтенсивний страх призводить навіть до смерті. Але страх не є тільки злом. Він може бути попереджувальним сигналом і змінювати напрям думок і поведінки людини. Емоційну маску страху на обличчі створюють прямі підняті брови, горизонтальні зморшки на лобі, розкриті очі й напружені губи.

Сором – негативний емоційний стан, що виражається в усвідомленні невідповідності власних думок, вчинків і зовнішності не тільки сподіванням оточуючих, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішній вигляд.

Нерідко він є результатом сильно розвинутої рефлексії; сповнених сумнівів, суперечностей роздумів; аналізу власного психічного стану. Сором може бути пов'язаний з невпевненістю людини у своїх силах, побоюванням можливого неуспіху в роботі, незнанням того, яке враження вона може справити на партнерів

по спілкуванню. Переживання сорому проявляється в зміні виразу обличчя, почервонінні, потупленому погляді, відвертанні очей, метушливості тощо.

Отже, спектр людських переживань, безперечно, є значно різноманітнішим. Крім того, кожне з них може мати різні ступені вираженості, наприклад спокійне задоволення, бурхлива радість, захоплення, екстаз і т. д. Поєднуючись між собою, деякі емоції викликають складні переживання, що робить емоційне життя людини дуже насиченим.

52. Поняття про волю. Функції волі: спонукальна, гальмівна.

Воля визначається в зв'язку з діяльністю та поведінкою людини й розуміється як певний рівень їх регуляції.

Воля – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

Функції волі:

Спонукальна функція забезпечується активністю людини. Активність породжує дію через специфіку внутрішніх станів людини, які виникають у момент самої дії (людина, яка відчуває потребу в підтримці під час свого виступу, закликає висловитися однодумців; перебуваючи в глибокому смутку, людина скаржитися на всіх навколо тощо). Якщо в людини немає актуальної потреби виконувати дію, але при цьому необхідність виконання її вона усвідомлює, воля створює допоміжне спонукання, змінюючи сенс дії (робить його більш значущим), викликаючи переживання, що пов'язані з передбаченими наслідками дії. Так, після тривалого виконання нецікавої роботи дитина відмовляється продовжувати її.

Гальмівна функція виявляється у стримуванні небажаних проявів активності. Ця функція найчастіше виступає в єдності зі спонукальною. Людина здатна гальмувати виникнення небажаних мотивів, виконання дій, поведінку, які суперечать уявленням про зразок, еталон і здійснення яких може поставити під сумнів або зашкодити авторитету особистості. Вольове регулювання поведінки було б неможливе без гальмівної функції. Прикладами гальмівної функції можуть бути окремі прояви людської вихованості. Так, перебрати на себе відповідальність у складній справі, знаючи, що співучасник може «зламатися», щоб дати йому шанс піднятися; витримати осуд інших, якщо справа, яка засуджується, принесе користь у майбутньому. Особливо часто гальмівна функція необхідна в повсякденному житті.

Воля має самоцінне **значення** в житті людини:

– воля забезпечує виконання дій, позбавлених прагнення до мети (коли домінує мотив «треба», а відсутній мотив «хочу»);

– воля необхідна в ситуації вибору дій, коли недостатньо однієї домінуючої підстави (є декілька альтернативних більш–менш рівнозначних варіантів і треба зважитись на один з них);

– регуляція волею діяльності, коли необхідно утриматись від небажаної активності. Воля тісно пов'язана з іншими проявами психіки. Так, для формулювання мети і усвідомлення перешкоди працює інтелект людини, стимулювати вольові зусилля можуть певні емоції та

За вольовою регуляцією стоїть спільне системне функціонування

багатьох психічних процесів, тому волю можна розуміти тільки як вищу психічну функцію почуття. Вольові якості входять до складу характеру, причому як стрижневий компонент, темперамент дозволяє виявляти зусилля волі тощо.

Воля проявляється не лише в умінні досягати мети, а й в умінні утриматися від чогось.

Отже, воля – не абстрактна сила, а свідомо спрямована активність особистості. Воля є внутрішньою активністю психіки, пов'язаною з вибором мотивів, цілепокладанням, прагненням до досягнення мети, зусиллям, спрямованим на подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруги, здатністю регулювати спонукання, можливістю приймати рішення, гальмуванням поведінкових реакцій.

53. Довільні та вольові дії.

Не кожен діяльність чи дію людини ми можемо називати вольовою. У вольовій діяльності розрізняють довільні та мимовільні дії.

Дія – одна із складових діяльності людини, яка нею мотивується і відповідає певній меті.

Дія – структурна одиниця поведінки, діяльності людини, яка забезпечує її взаємодію з предметним світом. За психологічною будовою дія включає мету, спосіб і умови виконання. За допомогою мети попередньо очікується той результат, якого досягаємо наприкінці дії.

Дія завжди спрямована на досягнення певної мети. Цілісна дія (за теорією П. Я. Гальперіна) складається з трьох частин: орієнтувальної основи, процесу виконання і процесу контролю.

В ході задоволення потреб людина виявляє активність через різні дії.

Вольові дії можуть бути *простими і складними*.

Здійснюючи **прості** вольові дії, людина без вагань наближається до поставленої мети, їй зрозуміло, що і яким чином вона досягатиме. Вибір мети, прийняття рішення щодо виконання дії певним чином здійснюється без боротьби мотивів.

Складні вольові дії потребують значного напруження сил, терплячості, наполегливості й здійснюються в певній послідовності.

Довільні дії та рухи завжди свідомі. Вони характеризуються цілеспрямованістю та відповідною організованістю. У процесі свідомого

виконання завдання рухи контролюються, стають довільними. Навіть мимовільні безумовно-рефлекторні рухи, (наприклад, кліпання очима, кашель, дихання та інші, можна довільно регулювати).

В даній структурі вольової дії можна виокремити два етапи:

1) *підготовчий* (етап дії подумки, обміркування, на якому усвідомлюється мета, визначаються шляхи і засоби досягнення мети і приймається рішення)

На першому етапі досить важливо усвідомлювати *значення* мети. Якщо людина усвідомлює її суспільне значення, то вона стає здатною до подолання значних труднощів. Важливим також є усвідомлення доступності мети. Постановка цілей, яких людина не здатна досягти, створює звичку не доводити розпочату справу до кінця. Однак і легкодоступні цілі не розвивають волі, не виробляють уміння боротися з труднощами.

Зміст підготовчого етапу вольової дії може бути різним залежно від того, чи є внутрішні або зовнішні перешкоди на шляху до досягнення мети. За наявності перешкод підготовчий етап набуває характеру боротьби мотивів. Це трапляється тоді, коли у людини наявні суперечливі бажання, з яких одні спонукають її до певної дії, а інші відвертають від неї. В результаті боротьби мотивів людина приймає рішення. Воно виявляється як намір діяти або як намір відмовитися від дії, що є завершальним на підготовчому етапі вольової дії.

Результатом вольової дії є досягнення мети. Завершується вольова дія самооцінкою: людина оцінює обрані нею способи досягнення мети, докладені зусилля і робить відповідні висновки на майбутнє.

Наступний важливий етап будь-якої вольової дії

2) *виконавчий етап* (виконання прийнятого рішення і самооцінка виконаної дії). Виконання прийнятого рішення, яке може мати форму зовнішнього вчинку (дії) або утримання від зовнішньої дії (внутрішні вольові вчинки).

У житті людина користується здебільшого не окремими довільними рухами, а довільними діями, що складаються з рухів, пов'язаних у певну систему. Навчаючись читати, писати, грати на музичному інструменті, людина здійснює безліч довільних рухів і дій.

Довільні рухи складніші, ніж мимовільні. Довільні рухи, як і мимовільні, мають рефлекторний характер. Довільні дії людини виникають умовно-рефлекторним шляхом з мимовільних рухів. У маленьких дітей усі рухи мимовільні. Але в результаті навчання та виховання діти поступово оволодівають ними, навчаються свідомо контролювати свої рухи і скеровувати їх.

Коли мимовільний рух, що усвідомлюється, здійснюється цілеспрямовано, то він стає довільним. Такі рухи, як постукування пальцями по столу, можуть бути мимовільними, неусвідомлюваними рухами, але вони можуть стати й довільними, якщо це робиться навмисно, з певною метою, наприклад, щоб відбивати такт, співаючи або навчаючись музики.

З другого боку, кожний довільний рух в результаті багаторазового повторення стає настільки звичним, що ми виконуємо його автоматично, не зосереджуючи на ньому уваги навмисно. Наприклад, навчаючись письму чи музиці, людина кожний порух рукою виконує свідомо, а навчившись писати або грати на музичному інструменті, вона робить ці рухи вже автоматично,

мимовільно.

Отже, у процесі розвитку людина навчилася не тільки довільно діяти, а й довільно припиняти свої дії. Довільно діючи і довільно припиняючи свої дії, людина таким чином регулює свою власну діяльність і поведінку.

54. Поняття про вольовий акт. Етапи складного вольового акту.

Вольова дія може реалізуватися в простих і складніших формах. У простому вольовому акті спонукання до дії спрямоване на більш чи менш усвідомлену мету, може безпосередньо переходити у дію. *Простий вольовий акт* має дві фази:

- 1) виникнення спонукання та усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

Складну вольову дію характеризує опосередкований свідомий процес: дії передують врахування її наслідків, усвідомлення її мотивів, прийняття рішення, виникнення намірів її здійснення, планування.

У складній вольовій дії можна виділити чотири основні фази:

- 1) виникнення спонукання та попередня постановка мети;
- 2) стадія обмірковування і боротьба мотивів;
- 3) прийняття рішення ;
- 4) виконання прийнятого рішення.

Перша фаза вольової дії починається з виникнення спонукання, що виражене прагненням. Залежно від ступеня усвідомленості прагнення диференціюються на потяги, бажання, хотіння.

Потяги – це мотиви поведінки, що являють собою недиференційовану, мало усвідомлювану, безпредметну потребу. Якщо людина не знає, який предмет задовольнить її, не знає, чого вона хоче, не має перед собою свідомої мети, вона відчуває потяг.

Бажання – це мотиви поведінки, що характеризується достатньою усвідомленістю потреб. Бажання є предметним цілеспрямованим прагненням. Це означає, що людина чітко усвідомлює мету, до якої прагне, але ще не усвідомлює засобів досягнення цієї мети.

Хотіння – це усвідомлений мотив, цілеспрямоване прагнення діяти певним чином, долати зовнішні та внутрішні труднощі заради досягнення поставленої мети. Хотіння є прагненням, що переходить у дію. Це означає, що людина не лише чітко усвідомлює мету, до якої прагне, але й засоби досягнення цієї мети.

Друга фаза в розвитку вольової дії пов'язана з обмірковуванням і боротьбою мотивів. Обмірковування обраної мети та засобів її досягнення передбачає зважування різних доводів за і проти, вимагає оцінки суперечливих бажань, аналізу обставин тощо. Вибір обраної мети може характеризуватися боротьбою мотивів. Ця боротьба передбачає наявність у людини внутрішніх перешкод, суперечливих спонукань, інтересів, цінностей, які стикаються, входячи в конфлікт між собою. В конфлікті спонукань відбувається вихід саме на особистісний рівень.

Третя фаза вольової дії пов'язана з прийняттям рішення, тобто остаточною постановкою свідомої мети. Обміркування, усвідомлення мети та її вибір – різні щаблі у вольовому акті. Вибір мети потребує не тільки оцінки, а й докладання вольових зусиль.

Четверта, найістотніша фаза вольової поведінки – це виконання рішень і намірів.

Отже, ефективність поведінки в ситуаціях вибору залежить, по-перше, від здатності людини бачити різні альтернативи подій, а по-друге, від своєчасності прийняття рішення.

55. Мотивація вольових дій. Боротьба мотивів.

Лише у вольовій поведінці або вчинку визначається *ВОЛЯ* людини.

Боротьба мотивів є більш складним актом волевиявлення. Мотив є внутрішньою рушійною силою поведінки людини. Він складається з уявлення та почуття, яке насичує його емоційним змістом. Одному уявленню протистоїть інше (або інші), оскільки відповідні їм почуття не завжди сумісні між собою. Душа людини перетворюється на арену для боротьби мотивів, які можуть узгоджуватись у прийнятті рішення, а можуть паралізувати один одного й спричиняти стан нерішучості. У такій внутрішній боротьбі відбувається більша частина свідомого духовного життя людини.

Вольовий акт у власному сенсі постає як рішення, яке припиняє хитання людини під впливом сил окремих мотивів. Основною властивістю особистості, пов'язаною з виконанням вольового акту, є рішучість. Рішуча людина легше за інших обирає шлях дії, не потрапляючи у пастку неузгодженості мотивів.

Якщо зробити спробу розкласти вольовий процес на складові та етапи його розгортання, то отримаємо таку картину. По-перше, особистість з її конкретним душевним укладом, самопочуттям, самооцінкою та більш-менш чітким усвідомленням своїх інтересів формує певні уявлення. По-друге, ці уявлення мають на такому її душевному фоні конкретний емоційний тон. По-третє, із сукупності уявлень (чи ідей) і пов'язаного з ними почуття народжуються мотиви, які вступають, залежно від ступеня їхньої суперечності, в більш чи менш інтенсивну боротьбу між собою. По-четверте, особистість здійснює вибір між ними та остаточно формує рішення. По-п'яте, вона реалізує прийняте рішення, долаючи перешкоди і труднощі.

С.Л. Рубінштейн виокремлює у вольовому процесі чотири основні стадії (фази), які в складному вольовому акті постають у розгорнутому вигляді, а у простому - в згорнутому:

- виникнення потягу і попереднє встановлення мети;
- розгляду і боротьби мотивів;
- прийняття рішення;
- виконання прийнятого рішення.

Специфічність волі полягає в тій ролі, яку вона виконує в активному житті людини, в здійсненні її зв'язків з навколишнім середовищем. Ці зв'язки реалізуються через свідому організацію і саморегуляцію активності, а саме, через самоорганізацію діяльності та поведінки людини. Для здійснення зв'язку людини з середовищем необхідні специфічно людські практичні й пізнавальні дії як цільові акти поведінки.

56. Вольові якості особистості та їх характеристика.

Динаміка використання волі в процесі формування особистості зумовлює закріплення сталих вольових рис у характері.

Вольові якості – це відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки її влади над собою.

Залежно від впливу і наслідків розрізняють *позитивні* та *негативні* вольові якості.

До *позитивних* належать: цілеспрямованість, наполегливість, принциповість, організованість, сміливість, пунктуальність, витримка, рішучість, самостійність, сміливість, дисциплінованість, ініціативність.

Самостійність – це результат високої принциповості людини, її ідейності та моральної витримки. Вона виявляється в тому, що людина визначає власні вчинки, виходячи із своїх переконань, знань, а не під тиском інших людей. Протилежна властивість – залежність, навіюваність.

Рішучість – це здатність своєчасно приймати правильні рішення. Нерішучість – сумнів, перегляд уже прийнятих рішень.

Наполегливість – здатність до тривалого напруження енергії для подолання труднощів на шляху до мети. Наполегливість виявляється в ситуаціях неуспіху, коли потрібно неодноразово починати все спочатку. Наполеглива людина має звичку всі справи доводити до кінця. Цю якість слід відрізнити від упертості. Вперта людина не оцінює змін у ситуації, не орієнтується на інших, проявляє егоїзм.

Цілеспрямованість – здатність зберегти мету в умовах, що провокують її втрату чи підміну. Передбачає глибоку усвідомленість особистістю своїх завдань та їх значущості, звичку керуватись у своїх діях стійкими переконаннями та принципами.

Витримка й самовладання – це вміння особистості примусити себе виконувати розумне рішення, незалежно від перешкод, підпорядковувати свою поведінку інтересам досягнення мети, не відволікатись на сторонні справи. Володіючи собою, людина сміливо береться за виконання відповідального завдання, навіть коли знає, що його виконання пов'язане з небезпекою для неї або навіть загрожує її життю. Самовладання – одна з умов дисциплінованої людини. Протилежні до імпульсивності.

Важлива вольова якість людини – її **ініціативність**, тобто здатність самостійно ставити перед собою завдання і без нагадувань і спонукань інших здійснювати їх. Ініціативність людини характеризується дійовою активністю. Замало виявити ініціативу, беручись за виконання завдання; треба його розв'язати, закінчити. Це можливо лише за належної активності дій.

Якості, що характеризують **слабкість волі** особистості, визначають такі поняття: безпринципність, безініціативність, нестриманість, боязкість, упертість тощо.

Впертість – це необгрунтований, нічим не виправданий вияв волі, коли людина наполягає на своєму недоцільному бажанні, незважаючи на обставини. Впертість є виявом не сили, а слабкості волі. Приймаючи рішення, вперта людина

заперечує розумні докази, не зважає на інтереси інших, суспільні інтереси і своїми діями часто-густо завдає їм шкоди.

Безволя характеризується зниженням загальної активності людини, безініціативністю, неспроможністю докладати зусилля, доводити справи до кінця, легким відволіканням з дріб'язкових приводів, непослідовністю, невпевненістю, конформністю та навіюваністю (легко підпадають під вплив оточуючих людей). В екстремальних ситуаціях безвільні люди розгублюються, панікують, стають безпорадними. Причинами є недоліки виховання або функціональні та органічні розлади головного мозку.

Отже, сукупність позитивних якостей волі, властивих людині, зумовлює її силу волі. Як позитивні, так і негативні якості волі не є вродженими. Вони розвиваються протягом життя та діяльності.

57. Локус контролю.

Поняття «локус контролю» було введено в 1954 р. Дж. Роттером на базі запропонованої ним теорії соціального навчання.

Якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам і обставинам або ж, навпаки, власним зусиллям і здібностям, називається **локусом контролю**.

Люди розрізняються по тому, кому вони приписують відповідальність за свої дії. Схильність приписувати відповідальність зовнішнім силам, іншим людям, посилатися на долю, випадок, обставини («так вже сталося», «мені не пощастило», «нічого не поробиш») характерне для **екстернального (зовнішнього) локусу контролю**.

Інші беруть відповідальність на себе, пов'язуючи свої успіхи з характером, здібностями, прикладеними зусиллями («сам винен»). Це тип людей з **інтернальним (внутрішнім) локусом контролю**.

Кожному з нас властива певна позиція на відрізку, розташованому від екстернального (безвольного) до інтернального (відповідального за себе, вольового) типу. Важливо, що локус контролю, характерний для людини, універсальний по відношенню до будь-яких видів подій і ситуацій, з якими йому доводиться стикатися. Один і той же тип контролю характерний для людини і в разі невдачі, і в ситуації успіху.

Інтернали більш природні, незалежні і самостійні, володіють добре розвинутою волею. Серед людей, що досягли успіхів у бізнесі і менеджменті, більшість знаходяться на полюсі інтернальності. Інтернали менш схильні підкорятися тиску інших, вони здатні на опір, коли відчувають, що ними маніпулюють, і реагують сильніше, ніж екстернали, на втрату особистої свободи.

Люди з інтернальним локусом контролю краще працюють наодинці, ніж під спостереженням, при жорсткому контролі або відеозапису. Для екстерналів характерно зворотне.

Конформна, поступлива, безвольна поведінка більшою мірою притаманне людям з екстернальним локусом контролю.

Інтернали і екстернали розрізняються також за способами отримання інформації. Інтернали більш активно шукають інформацію і зазвичай більш

обізнані про ситуацію, ніж екстернали. Дослідження, що зв'язують інтернальність і екстернальність з міжособистісними відносинами, показали, що у інтерналів більш високий психологічний статус, вони більш доброзичливі і проявляють більшу терпимість. Коли вони керівники, то їх підлеглі рідко скаржаться, що їм потрапило під «гарячу руку» від начальства. Висока інтернальність пов'язана із стійкою позитивною самооцінкою і більшою узгодженістю образів реального і ідеального Я.

У інтерналів виявлена більш активна, ніж у екстерналів, позиція по відношенню до свого здоров'я. Вони краще інформовані про свій стан, більше піклуються про своє здоров'я і частіше звертаються за профілактичною допомогою. Одне із завдань виховання – підвищення локусу контролю, виховання вольових якостей особистості.

Отже, локус контролю якість, яка характеризує схильність людини приписувати відповідальність за події, які відбуваються у житті, і результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний, або зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальний, або внутрішній локус контролю).

58. Поняття про темперамент.

Спостереження за людьми показують, що одні люди збуджуються сильно, діють енергійно, інші – слабо, в'яло, неенергійно. Одні відрізняються врівноваженістю поведінки, діють стримано, не виявляють різко зовні своїх почуттів, інші за аналогічних умов зразу діють швидко, нервують, демонструють гаму почуттів з приводу незначних подій.

Темперамент – це сукупність індивідуальних особливостей, що характеризують динамічну і емоційну сторону психічної діяльності людини, які однаково виявляються в діяльності незалежно від її змісту, цілей, мотивів і залишаються майже незмінними в процесі життя.

Особливістю темпераменту є те, що він виявляється у людини в різній обстановці: як людина говорить, і спілкується з людьми, як засмучується або радіє, як він працює і відпочиває, як ходить і як реагує на події.

Наукове вчення про темпераменти було створене І.П. Павловим. Вивчаючи **три основні параметри процесів** збудження і гальмування нервової системи: силу – слабкість, рухливість – інертність, врівноваженість – нерівноваженість, Павлов встановив, що є чотири типи нервової системи, з яких три сильних (нестримний, живий, спокійний) і один слабкий.

Сила нервових процесів характеризується, витривалістю нервової системи і означає здатність її переносити дуже сильне збудження або гальмування.

Слабкість нервових процесів – нездатність нервових клітин витримувати тривале і концентроване збудження або гальмування.

Рухливість нервових процесів – це здатність їх швидко змінювати один одного, швидкість появи нервового процесу у відповідь на роздратування.

Врівноваженість нервових процесів – співвідношення збудження і гальмування. У деяких людей ці процеси взаємно врівноважуються, а у інших переважає один з процесів.

Тип нервової системи (сильний або слабкий) – це природжена їй властивість,

яка тільки в незначному ступені може змінюватися під впливом умов життя і діяльності.

Кожному типу нервової системи відповідає тип темпераменту. У чистому вигляді вищеназвані темпераменти зустрічаються рідко. Зазвичай у людини переважають риси якого-небудь одного темпераменту, але при цьому можуть спостерігатися і окремі риси, властиві іншому темпераменту.

Отже, властивості темпераменту – це найбільш стійкі і постійні порівняно з іншими психічними особливостями людини.

59. Історія розвитку вчення про темперамент.

З давніх-давен люди намагалися пояснити індивідуальні відмінності між людьми: відмінності у глибині, інтенсивності, стійкості емоцій, емоційній вразливості, темпі, енергійності дій та інших особливостях психічної діяльності та поведінки людини.

«Темперамент» походить від латів. *temperamentum* – «співвідношення частин». Старогрецький лікар Гіппократ (V в. до н.е.) вважав, що: у одних людей в організмі переважає жовч (*chole*), таких людей називають холериками; у інших – більше всього крові (*sanguinis*), вони були названі сангвініками; у третіх особливий багато слизу (*phlegma*), їх почали називати флегматиками; у четвертих – велика кількість чорної жовчі (*melanos chole*), їх називають меланхоліками.

Німецький філософ І. Кант вважав, що природною основою темпераменту є індивідуальні особливості крові. Він виокремив такі типи темпераментів: легкокровний, або сангвінічний, важкокровний, або меланхолічний, теплокровний, або холеричний, і холоднокровний, або флегматичний.

В. Вундт використав як підґрунтя для поділу чисто формальні особливості душевного життя, а саме силу і швидкість відчуттів та потягів. Завдяки різним їх поєднанням виходить така класифікація: швидкість і сила – холеричний темперамент, швидкість і слабкість – сангвінічний, повільність і сила – меланхолічний, повільність і слабкість – флегматичний.

Пізніше думка про залежність темпераменту від кількості в тілі «соків» була знехтувана, але ідея Гіппократа ділити людей на групи по чотирьох типах темпераменту пережила тисячоліття.

І. П. Павлов, вивчаючи умовно-рефлекторні реакції собак, часто звертав увагу на індивідуальні відмінності в їхній поведінці, які виявлялися в таких аспектах поведінки, як швидкість і точність утворення умовних реакцій – позитивних і гальмівних, їх інтенсивність, здатність до адекватного реагування на зміни подразників, загальна поведінка в експериментальній ситуації тощо.

Стверджуючи наявність певної закономірності у вияві індивідуальних відмінностей, І. П. Павлов висунув гіпотезу про те, що вони не можуть бути оголошені виключно різноманітністю експериментальних ситуацій і що в їх основі лежать деякі фундаментальні властивості нервових процесів – збудження і гальмування. І. П. Павлов виокремив три головні властивості нервової системи: силу, врівноваженість і рухливість процесів збудження та гальмування.

Встановлено, що існують дуже великі індивідуальні відмінності у швидкості, з якою відбувається зміна одного нервового процесу іншим. Досить значущий

показник – врівноваженість нервової системи – характеризується мірою врівноваженості процесів збудження і гальмування. Те чи інше поєднання вказаних властивостей і складає тип вищої нервової діяльності.

60. Тип вищої нервової діяльності і темперамент.

Сила нервової системи – одна з головних властивостей нервової системи, відображає межу працездатності клітин кори головного мозку – їх здатність витримувати дуже сильне або тривало діюче, хоча і не сильне збудження, не переходячи до гальмівного стану (гальмування). Велике значення має й інший показник – рухливість нервових процесів – властивість нервової системи, яка полягає у здатності швидко реагувати на зміни в навколишньому середовищі.

Ідея про зв'язок природного походження всіх типів темпераменту з діяльністю нервової системи була розвинута і доведена І. П. Павловим. Цей вчений та його співробітники, вивчаючи умовно-рефлекторні реакції собак, звертали увагу на індивідуальні відмінності в їхній поведінці, які проявляються передусім у швидкості та точності утворення умовних реакцій - позитивних та гальмівних, їхній інтенсивності, здатності адекватно реагувати на зміни подразника, загальній поведінці в експериментальних ситуаціях. І. П. Павлов, доводячи наявність закономірностей у прояві індивідуальних відмінностей, висунув гіпотезу про те, що в основі їх лежать **фундаментальні властивості** нервових процесів - збудження та гальмування, їх врівноваженість та рухливість.

Сила нервової системи визначає її працездатність і проявляється насамперед у функціональній витривалості, тобто здатності витримувати тривалі чи короткочасні, але сильні збудження.

Окрім сили, нервовим процесам може бути притаманна врівноваженість або неуврівноваженість.

Врівноваженість нервових процесів – це баланс між процесами збудження та гальмування

Завдяки даній властивості організм може відповідати як спонукальними, так і гальмівними реакціями на численні впливи, які припадають на нервову систему.

Рухливість нервових процесів проявляється у здатності змінювати поведінку залежно від умов, швидко переходити від однієї дії до іншої, від пасивного стану до активного і навпаки

Протилежною рухливості якістю є інертність нервових процесів. Нервова система інертніша тоді, коли потребує більше часу чи зусиль для переходу від одного процесу до іншого. Ці якості нервових процесів утворюють певні системи, комбінації, які й зумовлюють тип нервової системи.

Індивідуальне, оригінальне поєднання сили, урівноваження та рухливості нервової системи, за вченням І.Павлова, становить чотири основних типи нервової діяльності:

- сильний, урівноважений, рухливий – сангвінік;
- сильний, неуврівноважений (збудження переважає над гальмуванням), рухливий – холерик;
- сильний, урівноважений, інертний, повільний – флегматик;
- слабкий – меланхолік.

Отже, темперамент – це природна основа індивідуальності, яка визначає динамічні якості.

61. Основні типи темпераменту. Психологічна характеристика типів темпераменту.

Кожна людина може виробити свій стиль діяльності, систему навичок, прийомів розв'язання задач у тій або іншій сфері діяльності, які забезпечать успішне виконання завдань, спираючись на позитивні й сильні властивості темпераменту.

Особливість темпераменту – це своєрідність прояву психіки людини, відмінність шляхів та способів діяльності, а не рівень її досягнень

Сангвінік. Людині з даним типом темпераменту притаманна висока активність. Вона жваво, збуджено реагує на все, що привертає її увагу, наділена живою мімікою і виразними рухами. Навіть незначний привід може викликати в неї голосний сміх, так само як і неістотний факт може її сильно розгнівати. За обличчям сангвініка легко вгадати його настрої, ставлення до предмета або людини.

У нього високий поріг чутливості, тому, він не помічає дуже слабких звуків і світлових подразників. Енергійний, працездатний, з активністю береться за нову справу і може довго працювати, не втомлюючись. Здатний до швидкого зосередження, дисциплінований. Якщо хоче, може стримувати прояв своїх почуттів і мимовільні реакції. Йому притаманні швидкі рухи, гнучкість розуму, кмітливість, швидкий темп мовлення, швидке включення в нову роботу. Висока пластичність проявляється в мінливості почуттів, настроїв і прагнень. Сангвінік легко зближується з іншими людьми, швидко звикає до нових вимог і умов, без зусиль не лише переключається з однієї роботи на іншу, а й може перевчитися, оволодіваючи новими навичками. Як правило, він більшою мірою відгукується на зовнішні враження, ніж на суб'єктивні образи і уявлення про минуле, майбутнє, тобто є екстравертом.

Холерик. Як і сангвінік, відрізняється низькою чутливістю та високою активністю. Однак він нестриманий, нетерплячий, запальний. Він менш пластичний і є більш інертним на відміну від сангвініка. Звідси – більша стійкість прагнень та інтересів, висока наполегливість, можливі ускладнення в переключенні уваги. Йому притаманна циклічність в діяльності та поведінці. В спілкуванні непоступливий, любить бути в центрі уваги. Він скоріше екстраверт.

Флегматик наділений високою активністю, низькою чутливістю та емоційністю. Його складно розвеселити або засмутити. Коли навколо голосно сміються, він може залишатися незворушним; залишається спокійним, незважаючи навіть на великі неприємності. Зазвичай у нього бідна міміка, рухи невиразні й уповільнені, так само як і мовлення. Розум некмітливий, складно переключає увагу і пристосовується до нових умов, повільно перебудовує навички і звички. При цьому він енергійний, працездатний. Відзначається терплячістю, витримкою, самовладанням. Як правило, важко зближується з новими людьми, погано відгукується на зовнішні враження. За своєю психологічною сутністю він

інтроверт.

Меланхолік. Людина з високою чутливістю, що в поєднанні зі значною інертністю призводить до того, що незначний привід може викликати в нього сльози. Він надто образливий, хворобливо чутливий. Міміка і жести його невиразні, голос тихий, рухи бідні. Зазвичай невпевнений в собі, сором'язливий. Навіть незначна складність змушує його опускати руки. Меланхолік неенергійний, ненаполегливий, легко втомлюється. Йому притаманна низька працездатність, нестійка увага, яка весь час відволікається, уповільнений темп всіх психічних процесів. Більшість меланхоліків – інтроверти.

Зважаючи на психологічну характеристику типів темпераменту, слід пам'ятати про те, що не у всіх людей можуть мати місце яскраво виражені типи темпераменту. Досить часто у деяких людей можуть проявлятися проміжні типи і вони лише певною мірою можуть походити на той чи інший тип темпераменту.

Дослідженнями встановлено, що темперамент не визначає успішності діяльності людини, однак він впливає на спосіб її виконання. Від темпераменту не залежать ні інтереси, ні захоплення, ні моральна вихованість людини. То ж «гарних» і «поганих» типів темпераменту не буває.

62. Поняття про характер як систему стійких властивостей особистості, які проявляються у її відношеннях.

Характер – це сукупність постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої дійсності та до самої себе.

Характер людини не так просто розпізнати. Він розкривається, насамперед, у діях та вчинках особистості (зовнішня) та різну поведінку зумовлює (внутрішня сторона характеру) ставлення.

Характер забезпечує відносну стабільність особистості, її певну незалежність від різних ситуацій, наступність та логіку в її поведінці. Іноді риса характеру викликає поведінку, яку сама особистість засуджує (впертість, лінь, гордість), але перебудувати яку людині не вдається, бо вона звикла так робити. У таких випадках кажуть, що людина повинна перебороти свій характер, подолати звичний стереотип дій.

Риси характеру можуть заважати людині, якщо вони спонукають її діяти проти вимог ситуації. Найкраще характер розкривається у подоланні перешкод (сказати правду, якщо навіть будеш покараним; допомогти товаришу, навіть якщо це шкодить тобі). Активність характеру виявляється у силі подолання труднощів. Такі риси характеру називають **вольовими**.

Характер людини можна зрозуміти тільки в її суспільній діяльності, суспільних відносинах. Про характер людини ми робимо висновок і за тим, як вона мислить і поводить себе за різних обставин, якої вона думки про інших людей і про саму себе, в який спосіб здебільшого поводить себе.

Отже, знання характеру людини дуже важливо. Це дає можливість передбачити, як вона буде себе поводити за певних умов, чого від неї можна чекати, як вона виконуватиме доручення тощо.

63. Характер і темперамент. Характер та індивідуальність.

Зв'язок між темпераментом і характером визначається їх спільною фізіологічною основою – типом нервової системи. Від властивостей темпераменту залежать динамічні (швидкість, сила, інтенсивність) особливості рис характеру. Так, флегматик важко вступає в знайомство, а сангвінік – легко. Властивості темпераменту можуть сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру (холерика легше стати хоробрим, ніж меланхоліку). Тип темпераменту певним чином обумовлює недоліки характеру при послабленні виховання. У такому випадку сангвінік недостатньо зосереджений, похапливий, поверховий, легковажний. Холерик – нестриманий, конфліктний, агресивний, невтриманий. Флегматик – млявий, байдужий, консервативний. Меланхолік – хворобливо вразливий, замкнутий, відчужений, безвольний. Тип темпераменту – одна із найважливіших умов походження індивідуально-своєрідних рис характеру.

Характер більшою мірою залежить від виховання, а темперамент – від спадковості. У близнюків з однаковим генотипом темперамент однаковий, а характер різний. Тобто при однаковій спадковості у людей формуються різні риси характеру.

Формування характеру – це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов. Дії та вчинки в результаті їх багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель поведінки особистості. Основними чинниками формування характеру є виховання шляхом включення людини в активну діяльність. Вже у молодших дошкільників помічаємо відмінності у характері. Особливо актуальним формування характеру стає у підлітковому віці.

Витоки формування характеру – в мотивах діяльності. Поява нових мотивів у людини проходить двома шляхами: від мотиву до діяльності або від діяльності до мотиву. По-перше, знаний, привабливий мотив стає дієвим, спонукає до зміни способів поведінки, діяльності. По-друге, зміна способів поведінки чи діяльності під впливом зовнішніх педагогічно організованих стимулів породжує нові мотиви. Перший шлях більш характерний для самовиховання, другий – для виховання через організацію відповідних ситуацій педагогічно доцільної поведінки.

Важливим є етап фіксації нового мотиву, який спочатку є нестійким і змінюється залежно від ситуації. Якщо несмілива людина зробила хоробрий вчинок, то це не означає, що одразу змінився її характер. Необхідно, щоб виробився певний спосіб поведінки, який повторюється в типових ситуаціях, перетворюється на автоматизм (звичку) і стає рисою характеру. Тоді є підстави вважати, що несмілива людина стає сміливою.

Отже, кожна риса характеру – це стійкий мотив поведінки, що спонукає до певного способу дій у типових обставинах.

64. Структура характеру.

Структура характеру – не просто сукупність його властивостей, а їх цілісна організація. Так, за однією рисою характеру передбачаємо пов'язані з нею інші. Скромна людина, як правило, чесна, ввічлива, доброзичлива. Найбільш тісно

пов'язані між собою властивості характеру утворюють симптомокомплекси, або фактори.

Типове та індивідуальне в характері існують в єдності. Типове створює фон для індивідуальних виявів рис характеру, і вияв невластивих більшості членів певної соціальної групи рис характеру викликає заперечення, осуд.

Особливості типового характеру виявляють позитивне або негативне ставлення: 1) до праці, 2) до інших людей, 3) до самої себе, 4) до предметів та явищ дійсності.

Ставлення до праці є однією з найістотніших рис характеру людини. Його виявляє повага до праці, працелюбність або ж зневага до праці та працівників. Важливі риси ставлення до праці - акуратність, сумлінність, дисциплінованість, організованість.

Ставлення до інших людей виникає в контактах між особистостями і зумовлюється суспільними умовами життя, які складаються історично і виявляються в колективі. Рисам характеру, які виявляють ставлення особистості до інших людей, властиві значна варіативність змісту і форми, залежність від рівня культурного розвитку народу та духовного багатства особистості.

Ставлення до інших людей має оцінний характер, в якому інтелектуальне оцінювання залежить від емоційного ставлення до рис характеру, що виявляються в суспільних контактах. Оцінне ставлення до людей виражається в різному змісті рис характеру та різній формі їх вияву. Схвалення й осуд, підтримка і заперечення можуть бути висловлені у ввічливій, тактовній, доброзичливій формі або ж формально, улесливо, а то й брутально, грубо, іронічно, саркастично, образливо.

Ставлення до інших людей виявляється залежно від обставин і характеру оцінювання вчинків як в позитивних, так і в негативних рисах характеру. Серед позитивних рис характеру, притаманних культурній людині, є справедливість, дотримання слова, щедрість, доброзичливість, чесність, принциповість. В їх основі лежать гуманістичні моральні якості людей, ідейні переконання, прогресивні прагнення.

До негативних рис характеру належать відчуженість, замкнутість, заздрість, скупість, зневага до інших, хвалькуватість, гордість, схильність до безпідставного кепкування та глузування, прискіпливість, схильність до пустопорожніх суперечок, заперечення істини, дріб'язковість, мізантропія. Негативні риси характеру дуже шкодять позитивному спілкуванню людей, їхньому прагненню до спільної боротьби з несправедливістю, спілкуванню в праці.

Так або інакше ставлячись до вчинків і поведінки інших, людина формує власні риси характеру за аналогією або протиставленням.

Ставлення до самої себе – позитивне або негативне - залежить від рівня розвитку самосвідомості, здатності оцінювати себе. Такі риси характеру, як скромність, почуття власної гідності, вимогливість до себе, відповідальність за справу, схильність віддавати всі свої сили колективу, державі, свідчать про високий рівень розвитку самосвідомості особистості.

Разом з тим деяким людям у ставленні до себе притаманні негативні риси - нескромність, хвалькуватість, кар'єризм, гордіня, самовпевненість, безпринципна покора, безпідставна зневага або знецінювання себе.

Серед рис характеру особливо помітні ті, які визначають ставлення людей до речей, до природи. Ощадливість, дбайливість, акуратність, бережливість, дбайливе ставлення до природи підносять особистість.

Отже, ставлення людини до різних сторін дійсності взаємопов'язані. Ставлення до праці залежить і від ставлення до суспільства; ставлення до інших зумовлене і ставленням до себе. Більшість рис характеру залежить не від одного ставлення, а від їх системи. Можна говорити лише про переважну обумовленість певної риси одним окремим ставленням. У свою чергу, симптомокомплекси також не ізольовані. Це приводить до висновку, що характер є цілісним утворенням

65. Риси характеру особистості.

Складні індивідуальні особливості, досить показові для людини, які дають змогу з певною вірогідністю передбачати її поведінку в тому чи іншому конкретному випадку.

На основі морально-психологічної природи, риси характеру поділяють на моральні, вольові, емоційні та інтелектуальні.

Всі ці риси проявляються в життєвих ситуаціях, в яких, однак, нерівномірно розподіляється основне навантаження вираження їхнього змісту, тому що їхня поява зумовлюється різними потребами, які визначають ті чи інші вчинки. Так, у ситуаціях, які ставлять перед особистістю вимогу діяти згідно з суспільними ідеалами, нормами, правилами поведінки, на передній план виходять **моральні** якості поведінки. Поява цих рис стимулюється потребами людини в цілісному соціальному середовищі.

В умовах, які спонукають особистість головню до вольових зусиль, здійснення вольових дій, найяскравіше проявляються **вольові** риси характеру. Це зумовлено потребою людини в активній та змістовній діяльності.

Якщо ж особистості потрібно емоційно оцінити себе чи інших людей, явища природи, мистецтво, навколишню дійсність, то найбільш яскраво виявляються **емоційні** риси характеру, їхня поява зумовлюється потребою в спілкуванні.

За обставин, які вимагають від особистості насамперед чіткого й усвідомленого сприймання навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого і оригінального вирішення різних життєвих, виробничих та навчальних завдань, чітко проявляються **інтелектуальні** риси характеру, їхня поява продиктована пізнавальними потребами.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами характеру людини. У створенні характеру вирішальними є вимоги, які ставить суспільство перед особистістю, що формується. Суспільство очікує, що особистість володітиме потрібними рисами характеру до громадянської зрілості.

Отже, у сфері пізнання структури характеру одним з основних завдань є вивчення цінних характерологічних якостей, необхідних суспільству.

66. Типологія характеру.

Прикладів типології характеру відомо багато, але жодна з них не є достатньо обґрунтованою та завершеною. Початок пошукам типології характерів покладено

у працях давньогрецького філософа Теофраста (III ст., до н.е.), який дав опис тридцяти одного різновиду характерів.

У сучасній психології також відомі численні спроби класифікації типів характеру. Останнім часом популярні типології характеру, що враховують, насамперед, особливості соціальних якостей людини: особливості її спілкування, сумісності, ставлення до інших.

Американський психолог Е. Шостром поділяє людей на **маніпуляторів** та **актуалізаторів**. Перші ставляться до інших як до засобів у досягненні своїх цілей. Другі орієнтовані на підтримку, допомогу іншим в досягненні їх цілей. Серед маніпуляторів бувають підтипи: диктатор, калькулятор, липучка, хуліган, славний хлопець, суддя, захисник.

Французький психолог Ле Сени пропонує типологію на основі індивідуального поєднання таких властивостей, як емоційність, активність, міра імпульсивності. Ним виділено чотири пари типів, різниця між парами полягає у співвідношенні емоційності та активності. У межах пари типи диференційовані за ознакою імпульсивності

Німецький психолог Карл Леонгард розробив типологію **акцентуацій** характеру. Акцентуація – це надмірне виявлення, загостреність окремих рис характеру. Виникають на ґрунті природжених особливостей нервової системи при наявності несприятливих соціальних умов, при поглибленні акцентуацій вони переходять у патологічні розлади.

Застривання – стан збудження поєднується з впертістю, недовірливістю, нетерпимості до критики і заперечень.

Педантизм – надмірний, невинуватий формалізм у справах, хворобливий страх перед нестандартними діями та рішеннями, прагнення до схематизації, спрощення, стандартизації складних ситуацій.

Демонстративні – амбіційність, хизування, хвалькуватість, зухвалість, прагнення будь що підкреслити свою значущість, здатні до непередбачуваних дій з метою привертання до себе уваги оточуючих.

Екзальтовані – легко збуджуються та піддаються навіюванню, схильні до афектів, до надмірно яскравого виявлення емоцій, захопленості, здивування, натхнення, суму, розпачу.

Тривожні – постійно очікують небезпеку, боязкі, сором'язливі, нерішучі, поступливі, властива реакція втечі, а не подолання скрутних обставин.

Інтравертовані – замкнуті, некоммунікбельні, у полоні власних переживань і думок, погано орієнтуються в ситуаціях, не цікавляться зовнішніми подіями.

Екстравертовані – комунікбельні, контактні, хвалькуваті, самовпевнені, безтурботні й легковажні.

Отже, людина – носій характеру. Риси її характеру впливають на діяльність, стосунки, способи дій у найширшому їх розумінні – в родині, трудовому колективі, в управлінні виробництвом, державою.

67. Поняття про здібності. Задатки і здібності.

Суттєвою характеристикою особистості людини є здібності.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості, які є суб'єктивними

умовами успішного виконання певного різновиду діяльності.

Здібності виявляються і розвиваються у діяльності. Вони виникли у процесі історичного розвитку людства як наслідок розподілу праці, виникнення нових видів діяльності. Разом із ними виникли і сформувалися нові людські здібності. Вони забезпечили вдосконалення процесу виробництва, засобів та методів виробництва.

Вихідною передумовою для розвитку здібностей є ті природні задатки, з якими дитина з'являється на світ.

Задатки – спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату – є суттєвими передумовами здібностей людини, але лише передумовами.

Від задатків до здібностей – таким є шлях розвитку особистості. Задатки багатозначні, вони можуть розвиватися в різних напрямках, перетворюючись на різні здібності. Будучи передумовою успішної діяльності людини, здібності становлять продукт діяльності. В цьому проявляється взаємозалежність здібностей людини і її діяльності.

Разом з тим біологічно успадковані властивості людини не визначають її здібностей. Мозок концентрує в собі не ті чи інші специфічні людські здібності, а лише здатність до формування цих здібностей.

Здібності не зводяться до наявності в індивіда знань, умінь, навичок. Вони проявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння засобами і прийомами діяльності. Здібності людини є лише потенційною можливістю для набуття знань, умінь та навичок, а їх наявний рівень – це дійсність. Тому не можна говорити про здібності, спираючись на наявний рівень знань, умінь та навичок. Здібності, як і інші індивідуально-психологічні особливості людини, не даються у готовому вигляді. Вони є результатом розвитку. Провідну роль у розвитку здібностей відіграють не задатки, а соціальні умови життя, освіта, навчання та виховання.

Таким чином, задатки – це не здібності, а тільки передумови до розвитку здібностей. Усі люди мають задатки до оволодіння мовою, але не всі люди оволодівають однаковою кількістю мов, і не всі однаково володіють рідною мовою.

68.Здібності та діяльність.

Особистість, її компетентність і рівень здібностей – це найбільш важливі суб'єктивні фактори, які відіграють безпосередню роль у досягненні вершин у науковій та професійній діяльності. Здатність є індивідуальною властивістю кожної особистості і являє собою головна умова для успішного виконання всіх видів діяльності.

Діяльність і здібності – це дві дуже близькі якості, які є найбільш важливим суб'єктивним фактором для досягнення успіху.

Здібності тісно пов'язані з діяльністю:

- *виявляються* в ній (щоб дізнатись, чи здібна людина до певного виду діяльності, треба запропонувати їй спробувати себе в ній);

- *розвиваються* за допомогою діяльності (щоб розвинути ті чи інші здібності, треба багато працювати і відповідному напрямі);

- використовуються в процесі діяльності (навчання чи робота).

Для діагностики здібностей людини необхідно спиратися на такі їх прояви:

Обов'язково слід пам'ятати про те, що якщо ви маєте намір зайнятися якою-небудь діяльністю, потрібно переконатися в тому, що у вас для цього є відповідні здібності.

69. Види здібностей особистості.

Здібності людей поділяють на види передусім за змістом і характером діяльності, в якій вони виявляються.

Загальними називають здібності людини, що тією чи іншою мірою виявляються в усіх видах її діяльності. Такими є здібності до навчання, загальні розумові здібності людини, її здібності до праці. Вони спираються на загальні вміння, необхідні в кожній галузі діяльності, зокрема такі, як уміння усвідомлювати завдання, планувати й організовувати їхнє виконання, використовуючи наявні в досвіді людини засоби, розкривати зв'язки тих речей, яких стосується діяльність, оволодівати новими прийомами роботи, переборювати труднощі на шляху до мети.

Під **спеціальними** здібностями розуміють здібності, що виразно виявляються в окремих спеціальних галузях діяльності (наприклад, сценічній, музичній, спортивній тощо).

Розрізнення загальних і спеціальних здібностей має умовний характер. Власне, йдеться про взаємозв'язок загальних і спеціальних сторін в здібностях людини. Загальні здібності виявляються в спеціальних, тобто здібностях до якоїсь певної, конкретної діяльності. З розвитком спеціальних здібностей розвиваються і загальні їхні сторони. Високі спеціальні здібності мають у своїй основі достатній рівень розвитку загальних здібностей. Так, високі поетичні, музичні, артистичні,

технічні та інші здібності завжди спираються на високий рівень загальних розумових здібностей. Разом з тим за приблизно одного й того самого розвитку загальних здібностей люди часто різняться за своїми спеціальними здібностями. Учні, котрі мають високі загальні здібності до навчання, нерідко виявляють їх однаковою мірою щодо всіх шкільних предметів.

Учбові здібності проявляються як швидке і якісне засвоєння знань, вироблення вмінь, однак не передбачають оригінальності продуктів діяльності.

Творчі – виявляються через створення людиною нестандартних, оригінальних продуктів діяльності. Для досягнення рівня творчих здібностей людина спочатку виробляє учбові здібності.

Теоретичні – пов'язані з функціонуванням у людини теоретичного, абстрактного мислення. Люди, які володіють цими здібностями, схильні до наукової діяльності.

Практичні здібності передбачають наявність і переважання в діяльності практичного, наочно-дійового мислення. Люди з практичними здібностями віддають перевагу практичним справам у сферах виробництва, торгівлі, підприємницької діяльності тощо.

Отже, індивідуальні відмінності здібностей людини характеризуються специфікою і мірою її здатності. Вони виявляються в тій діяльності, до якої особливо схильна людина, і свідчать, якою мірою ця діяльність виявляє її здібності. Так, одна людина здібна до музики, друга – до технічної діяльності, третя – до наукової роботи, четверта – до малювання тощо.

70.Рівні здібностей: репродуктивний, творчий.

У процесі діяльності люди здобувають знання, опановують уміння, навички, що є необхідною умовою розвитку їх здібностей. В умовах науково-технічного прогресу здібності змінюються, з'являються нові їх різновиди.

Формування здібностей залежить від рівня розвитку культури суспільства. Поділ праці зумовлює диференціацію, спеціалізацію здібностей. Розвиток здібностей особистості цілком залежить від попиту, на який, у свою чергу, впливає поділ праці, що зумовило спеціалізацію освіти людей.

Кожен вид здібностей може проявлятися як в ранньому, так і в зрілому віці і досягати високого рівня розвитку.

Вирізняють такі рівні здібностей: **репродуктивний** (забезпечує високе вміння засвоювати знання, оволодівати діяльністю); **творчий** (забезпечує створення нового, оригінального). Кожна репродуктивна діяльність має елементи творчості, а творча діяльність включає і репродуктивну, без якої вона неможлива.

Належність особистості до одного з трьох людських типів: «художнього», «мислительного» і «проміжного» (за термінологією І.П. Павлова) суттєвою мірою визначає особливості її здібностей.

Відносна перевага першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує художній тип, відносна перевага другої сигнальної системи – мислительний тип, певна їхня рівновага – середній тип людей. Ці відмінності в сучасній науці пов'язуються з функціями лівої (словесно-логічний тип) і правої (образний тип) півкуль головного мозку. Художньому типові властива яскравість

образів, мислительному – перевага абстракцій, логічних конструкцій. В однієї й тієї самої людини можуть бути різні здібності, але одна з них більш значуща за інші. Водночас у різних людей спостерігаються одні й ті самі здібності, які, проте, не однакові за рівнем розвитку.

71. Обдарованість. Талант. Геніальність.

Кількісний прояв здібностей має наступні **рівні**:

Нульовий рівень – наявність задатків (вроджених передумов для розвитку здібностей).

Перший рівень – обдарованість – висока міра виявлення здібностей; кількісна характеристика здібностей. Сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людині в одній чи кількох сферах, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту ж діяльність у тих же умовах, називають **обдарованістю**. Н.С. Лейтес та В.О. Крутецький виявили систему психологічних ознак обдарованості дитини, які об'єднуються у три блоки:

- 1) уважність, зібраність, готовність до напруженої роботи;
- 2) потреба в праці та працьовитість;
- 3) швидкість мислительних процесів, висока продуктивність розумової діяльності на основі високого рівня володіння операціями мислення.

Обдарованість – це ніби природний дар, який людина одержує, щось спадково зумовлене. Обдарованість є функцією всієї системи умов життєдіяльності в її єдності, функцією особистості. Вона нерозривно пов'язана з усім життям особистості й тому виявляється на різних етапах її розвитку. Природні задатки організму самі собою не детермінують однозначно обдарованості людини. Вони лише є невід'ємним компонентом тієї системи умов, які визначають розвиток особистості, її обдарованість. Обдарованість виражає внутрішні можливості розвитку не організму як такого, а особистості. Однак якщо обдарованість виражає внутрішні особливості особистості, то до неї повною мірою можна віднести концептуальне положення: внутрішнє завжди опосередковане зовнішнім і невіддільне від нього.

Обдарованість виявляється лише через свою співвіднесеність з умовами, в яких відбувається конкретна діяльність людини. Вона виражає внутрішні задатки й можливості людини, тобто внутрішні психологічні умови діяльності в їхньому співвіднесенні з вимогами, які ставить ця діяльність. Для динаміки обдарованості особливо суттєве значення має оптимальність рівня вимог, що висувуються під час діяльності людини, наприклад, вимог, які ставить учневі навчальна програма. Щоб стимулювати розвиток, ці вимоги мають бути досить високими, проте посильними.

Другий рівень – талановитість (високорозвинені здібності, результати діяльності людини визнаються суспільством).

Високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері, називають **талантом**. Талант відрізняється від обдарованості наявністю вагомих, яскраво індивідуальних результатів діяльності. Обдарованість розуміється більше як можливість майбутніх досягнень.

Вже в дитячому віці можуть виявитися перші ознаки таланту в галузях музики, математики, лінгвістики, техніки, спорту тощо. Разом з тим талант може проявитись і пізніше. Формування і розвиток таланту значною мірою залежить від суспільно-історичних умов життя і діяльності людини. Талант може проявитись в усіх сферах людської праці: в організаторській і педагогічній діяльності, в науці, техніці, в найрізноманітніших видах виробництва. Для розвитку таланту велике значення мають працьовитість і наполегливість. Для талановитих людей характерна потреба в занятті певним видом діяльності, яка часом виявляється у пристрасті до обраної справи.

Поєднання здібностей, які є основою таланту, в кожному випадку буває особливим, властивим тільки певній особистості. Про наявність таланту слід робити висновок за результатами діяльності людини, які мають вирізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу. Талант людини спрямований потребою у творчості. Талант – це створення нового в межах вже існуючих шляхів і напрямів людського досвіду: науки, техніки, мистецтва. Талант може проявлятися в будь-якій людській діяльності, а не лише в галузі науки і мистецтва. Тому талановитим може бути і лікар, і вчитель, і льотчик.

Третій рівень – **геніальність** (винятково розвинені та використані здібності, результати є виключно творчими, їх цінність визнається людством).

Геніальність – найвищий рівень здібностей, відкриття нових напрямків, шляхів в галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва. Наприклад, до кінця XIX ст. всі геометричні відкриття робились у межах евклідової геометрії талановитими вченими. Геній російського математика М.І. Лобачевського (1792-1856) виявився у парадоксальних запереченнях постулатів Евкліда і у відкритті нового напрямку, неевклідової геометрії.

Т. Рібо запропонував вирізняти типи геніїв:

- 1) з однаково сильними розумом і волею (Македонський, Кромвель, Наполеон);
- 2) генії розуму, підкорювачі матерії (Пастер, Гельмгольц, Рентген);
- 3) генії думки (філософи, мислителі);
- 4) поети, артисти (не впливають на явища дійсності). Т. Манн назвав чотири генії поезії: Гомера, Шекспіра, Гете, Пушкіна.

Геній, створює нову епоху в своїй царині знань. Для нього характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче додання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства. Геній відрізняється від талановитості суспільною важливістю тих завдань, які він розв'язує. Індивідуальні особливості здібностей виявляються в різнобічності або однобічності їх розвитку. Різнобічні здібності мали М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, М. Ю. Бородин, Тарас Шевченко та інші.

Отже, індивідуальні особливості здібностей кожної людини є результатом її розвитку. Тому для розвитку здібностей потрібні відповідні соціальні умови, активна включеність особистості в діяльність.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ІСПИТУ

1. Психологія як наука та її завдання. Предмет науки психології.
2. Основні форми вияву психіки (психічні процеси, властивості та стани) та їх взаємозв'язок.
3. Зв'язок психології з іншими науками (філософією, анатомією та фізіологією, педагогікою, соціологією, технічними науками).
4. Основні методи загальної психології (спостереження та експеримент)
5. Допоміжні методи загальної психології (бесіда, анкетування, тести, аналіз продуктів діяльності, соціометрія).
6. Поняття про діяльність. Структура діяльності людини.
7. Поняття про знання та уміння.
8. Характеристика навички як автоматизованої дії.
9. Характеристика основних видів діяльності (гра, навчання, праця).
10. Поняття про особистість, індивід, індивідуальність та їх співвідношення.
11. Характеристика особливостей особистості (активність, стійкість, динамічність, соціальна роль, життєва позиція).
12. Характеристика спрямованості особистості (потреби, інтереси, ідеали, переконання, світогляд).
13. Поняття про групи.
14. Проблема класифікації груп та характеристика окремих видів: умовних, реальних, великих, малих.
15. Проблема лідерства та керівництва групою.
16. Поняття про спілкування та його сутність.
17. Функції та структура спілкування.
18. Вербальна та невербальна комунікація та її функції.
19. Поняття про увагу як форму психічної активності та її фізіологічну основу.
20. Види уваги (мимовільна, довільна, післядовільна).
21. Властивості уваги: стійкість, розподіл, концентрація, обсяг, переключення).
22. Поняття про відчуття як психічний процес. Природа відчуттів.
23. Класифікація (екстеро-, інтеро-, пропріоцептивні) та види відчуттів.
24. Загальні властивості та закономірності відчуттів.
25. Поняття про чутливість органу чуття. Пороги відчуттів.
26. Компенсаторні можливості відчуттів, індивідуальні особливості відчуттів. Взаємодія відчуттів.
27. Поняття про сприймання. Природа сприймання.
28. Властивості сприймання (предметність, цілісність, константність, осмисленість).
29. Класифікація та характеристика видів сприймань. Прості та складні сприймання.
30. Сприймання простору, часу, руху.
31. Індивідуальні властивості сприймання.
32. Поняття про пам'ять.
33. Види пам'яті (емоційна, образна, рухова, словесно-логічна пам'ять).

34. Запам'ятовування та його види. Умови успішного запам'ятовування.
35. Збереження. Умови збереження інформації.
36. Відтворення та його форми (впізнавання, пригадування, згадування, спогади). Види відтворення.
37. Забування. Темпи забування.
38. Індивідуальні особливості пам'яті (швидкість, точність, міцність, готовність до відтворення).
39. Поняття про мислення як вищу форму пізнавальної діяльності. Мислення і мовлення.
40. Види мислення та їх характеристика (емпіричне і теоретичне, теоретичне і практичне; наочно-дійове, наочно-образне, логічне мислення).
41. Мислительні дії та операції (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація).
42. Форми мислення (поняття, судження, умовивід).
43. Індивідуальні особливості мислення (глибина, самостійність, критичність, послідовність, гнучкість, швидкість) і культура розуму.
44. Поняття про уяву. Природа уяви.
45. Фізіологічні основи уяви.
46. Види уяви (мимовільна та довільна; відтворююча та творча).
47. Поняття про емоції і почуття. Відмінності емоцій та почуттів.
48. Характеристика вищих почуттів: моральні, естетичні, інтелектуальні.
49. Форми переживання почуттів: афекти, настрої, пристрасті.
50. Основні емоційні стани: інтерес, радість, здивування, страждання, гнів, страх, сором.
51. Поняття про волю. Довільні та вольові дії.
52. Функції волі: спонукальна, гальмівна.
53. Поняття про вольовий акт.
54. Етапи складного вольового акту.
55. Мотивація вольових дій. Боротьба мотивів.
56. Вольові якості особистості та їх характеристика (цілеспрямованість, витримка, рішучість, самостійність, сміливість, дисциплінованість, ініціативність). Локус контролю.
57. Поняття про темперамент. Історія розвитку вчення про темперамент.
58. Тип вищої нервової діяльності і темперамент. Основні типи темпераменту.
59. Психологічна характеристика типів темпераменту.
60. Поняття про характер як систему стійких властивостей особистості, які проявляються у її відношеннях.
61. Характер і темперамент. Характер та індивідуальність.
62. Структура характеру.
63. Риси характеру: вольові, інтелектуальні якості характеру особистості.
64. Типологія характеру.
65. Поняття про здібності. Здібності та діяльність. Задатки і здібності.
66. Види здібностей (загальні та спеціальні). Рівні здібностей: репродуктивний, творчий.
67. Обдарованість. Талант. Геніальність.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ІСПИТУ З ПСИХОЛОГІЇ ЗАГАЛЬНОЇ

1. Визначте тип темпераменту Оленки. Який має бути до Оленки індивідуальний підхід?

Дуже рухлива, міміка обличчя пожвавлена. Легко зближується з подругами. Іноді через жвавність свого характеру забуває про свої доручення. На запитання: «Як справи?» найчастіше відповідає з усмішкою: «Дуже добре», хоча справи у неї не такі вже й хороші. Дівчина стала одержувати і трійки. Про свої п'ятірки радо повідомляє всім сусідам, не приховує і двійок. При цьому говорить: «Це у мене так, випадково». Іноді засмучується, але ненадовго. Настрій у неї в основному веселий і бадьорий. Легко захоплюється всім новим, але порівняно швидко і втрачає до нього інтерес. Дівчина дуже говірка (за Ю. Самарінім).

2. Які особливості сприймань яскраво виявляються в поданому нижче прикладі?

Слухаючи музику, сприймаємо не окремі звуки, а мелодію. Вона залишається тією самою і тоді, коли ми слухаємо симфонічний чи струнний оркестр, і тоді, коли слухаємо лише один рояль (за К. К. Платоновим),

3. Які особливості сприймань яскраво виявляються в поданих нижче прикладах?

а) Ми сприймаємо сніг білим і в рожевих променях вечірнього сонця, і в сутінки.

б) Незнайома жінка серед чоловіків, зовні не різко відмінних один від одного, буде сприйнята яскравіше, ніж тоді, коли вона буде в групі жінок (О.О. Бодальовим).

4. Які особливості сприймань яскраво виявляються в поданому нижче прикладі?

Розглядаючи Місяць в телескоп, офіцер сприйняв гору за башти фортеці, пастор – за дзвіницю, а географ – за вулкан.

5. К. Д. Ушинський зазначав, що повторення з метою пригадати забуте свідчить уже про недоліки в навчанні і взагалі про погане викладання в школі? **Поясніть його думку.**

6. Визначте тип темпераменту Валі. Як можна вплинути на Валю, щоб усунути негативні риси її темпераменту?

Лякливо озируючись, Валя входить у кабінет разом з мамою. Вона розгублюється, червоніє, коли до неї звертаються. Відповідає – тремтячим голосом. Мати каже, що Валя слухняна, сумлінна, але вкрай вразлива, плаксива дівчинка, боязка. Валя уникає галасливих ігор, хлопчиків. Не може дати відсіч кривдникам. Від виступу на ранку відмовляється, хоча має хороший голос.

Вдома вона охоче співає ляльці пісні, коли нікого із сторонніх немає в квартирі. Будучи вразливою, Валя ховається в куток, коли вихователька звертається до неї з ледве підвищеним голосом, і довго плаче. Вона переживає навіть тоді, коли при ній лають або карають інших дітей (за Файнбергом).

7. У дітей якого типу темпераменту треба виховувати витримку, спираючись на їхню енергійність, ініціативність?

8. Визначте, до якої групи психічних явищ – психічних процесів, психічних властивостей чи психічних станів – належить кожне явище, описане нижче:

1. Учитель математики неодноразово звертав увагу на те, що деякі діти з великими труднощами засвоюють матеріал безпосередньо після уроків фізкультури і набагато краще, якщо перед уроком математики була інша навчальна діяльність.

2. Учень Микола Ш. завжди відчував велике задоволення, коли його товариші демонстрували чудові знання з різних предметів.

3. Таня К. завжди прямо й відверто засуджувала своїх товаришів за несумлінне ставлення до навчальної роботи.

4. Вітя К. систематично відвідує гурток авіамоделістів.

5. Розглядаючи картину Врубеля «Демон і Тамара», людина мимоволі пригадує образи лермонтовських героїв.

6. Петрик К., прийшовши додому, відразу ж вирішив вивчити вірш. Проте, щоб він не робив – не міг правильно запам'ятати останню строфу. Після невеликого відпочинку хлопчик швидко вивчив останній уривок і продекламував увесь вірш виразно і без помилок.

9. Чи можна стверджувати, що ефективність запам'ятання зростає з кількістю повторень?

10. Чому ми рідко помічаємо помилки при читанні художньої літератури?

11. Поясніть, про які властивості відчуттів йде мова в наведених нижче прикладах.

а) Бабуся просить Олю допомогти їй знайти окуляри, а окуляри у неї на носі.

б) Довгі товарні состави, пасажирські поїзди проходять біля нашого будинку. Знайомі, котрі заходять до нас, запитують: «Як ви можете жити при такому шумі?» А ми зовсім не помічаємо ніякого шуму.

12. Складіть докладний план роботи вихователя. Як ви оцінюєте підхід до Юри з боку вихователя? Дайте обґрунтовану відповідь.

Із коридора чуються шум від пересування стільців, сердиті окрики: «Юра, перестань, сиди спокійно!»

П'ятирічний Юрко вбігає в кабінет з криком: «Нарешті!» Жваво оббігає кабінет, у дверях встигає смикнути за косу Віру. Без дозволу хватає з столу молоток, ліхтарик, запитуючи: «Для чого?» Він зовсім не боїться огляду, охоче виконує завдання.

Згідно з словами матері, Юра – здібний, живий хлопчик, але занадто непосидючий, неслухняний, підкоряється лише батькові. На нього часто скаржаться виховательки в дитячому садку, де він порушує режим, б'ється, відбирає у діток іграшки тощо. Виховательці не підкоряється, вона часто ставить хлопчика в куток, не дозволяє гратися з дітьми на прогулянці, змушує його сидіти тихо на лаві.

13. Якої ви думки про Костика? Чому ?

Маленький хлопчик, який ще не вміє як слід тримати в руці молоток, силкується забити цвях у дошку. Вдарив молотком по руці, скривився та не заплакав... Хоча в нього майже нічого не виходить, він береться за справу ще й ще раз. Мати каже синові: Костику, не будь таким впертим! Кинь же!

14. Чи можна стверджувати, що ефективність запам'ятання зростає з кількістю повторень?

15. Дайте пояснення таким експериментальним даним: 50 відсотків беззмістовних складів забуваються через вісім годин після заучування, а 50 відсотків доступних для розуміння слів забуваються через сто днів.

16. Розкрийте зв'язок між характером і спрямованістю, волею і почуттями людської особистості на поданих нижче прикладах.

На сторінці газети «Вісник» її кореспондент С. Кондрашов писав: «Вона лежала на асфальті в Нью-Йорку, спливаючи кров'ю, коли вбивця повернувся, щоб добити її.

38 чоловік з вікон своїх квартир дивились, як він наносив один удар за другим. Молода жінка кричала, вмираючи, але ніхто не кинувся їй на допомогу. Понад півгодини 38 чоловік спокійно споглядали цю жахливу картину.

На запитання, чому вони так зробили, відповідали:

- Не знаю.
- Жінку, яку вбивали, я особисто не знав.
- Не знаю.
- Я був дуже стомлений після роботи.
- Мені не хотілося, щоб чоловік устрявав у цю історію».

17. Уважно прочитайте уривок опису природи із роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і вкажіть, які види сприймань і відчуттів мали місце в героя роману.

«Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом... Поле... що безкрає море – скільки глянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялося небо – ні

хмариночки, ні плямочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... з неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... легесенький вітерець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожную билинку... І ведуть вони між собою тиху–таємну розмову; чути тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня... Перериває його перепелячий крик... І все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу... Гарно тобі, люблю, весело!»

18. Дайте психологічне пояснення вказаним нижче фактам.

Першій групі учнів пропонували запам'ятати зміст тексту шляхом чотириразового читання підряд, другій – дворазовим читанням і дворазовим відтворенням. Через годину після заучування в першій групі матеріал пам'ятали на 76, в другій – на 52 відсотків, через 10 днів – відповідно на 72 і 25 відсотків. У якій групі повнота і міцність запам'ятання виявилися більшими? Чому?

19. Чи подобається вам Боря? Поясніть свою відповідь.

Боря з мамою йдуть по вулиці. І раптом – Боря став на місці як вкопаний, нічим не зрушиш його з місця. На мамині слова одна відповідь:

– А я хочу! А я буду!

20. Проаналізуйте складні вольові дії, вкажіть, які функції виконує воля в кожному конкретному прикладі:

Одного разу Андрійко і Сашко посварилися. Сашко відмовився стрибнути на дно яру.

– Ну, стрибаймо. Он на той пісок, – наполягав Андрійко.

Висота «вовчої ями» метрів п'ять–шість. Сашко мовчки відійшов у бік.

Боїшся? – наступав на нього Андрійко.

А навіщо це потрібно? – спокійно заперечив йому хлопчик.

21. Проаналізуйте складні вольові дії, вкажіть, які функції виконує воля в кожному конкретному прикладі:

«Уночі під час великої хуртовини Андрій допомагав батькові переганяти отару овець із пасовиська до села. Вівці, зачувши хижаків, несподівано помчали до урвища. Хлопчик не розгубився. Він кинувся навперейми, хоча знав, що від зіткнення з очманілими від страху тваринами він може зірватися в прірву. Так і сталося. Проте все-таки він встиг, біля самого урвища ударом кийка повернув барана-ватажка»

22. Дайте психологічне пояснення вказаним нижче фактам.

Школярам першого, другого, третього класів і студентам запропонували розв'язати п'ять простих арифметичних задач на одну дію – додавання або віднімання двоцифрових чисел в межах ста. В другому досліді їм запропонували самим скласти п'ять аналогічних задач. В обох випадках досліджуваним

несподівано для них пропонувалось пригадати умову і числа розв'язаних або придуманих ними задач.

Зінченко констатує, що школярі першого класу при розв'язуванні задач запам'ятали майже в три рази більше чисел, ніж студенти. Студенти в другому досліді запам'ятали майже в 2,5 рази чисел більше, ніж при розв'язуванні задач.

23. Спілкуючись між собою, співрозмовники іноді не можуть дійти єдиної думки стосовно предмету спілкування. Визначте можливі причини, які можуть ускладнювати процес взаєморозуміння. Запишіть перелік цих причин.

24. Дайте психологічне пояснення вказаним нижче фактам.

В одному досліді досліджуваним пропонувалося розкласифікувати предмети, зображені на картках. На кожній картці, крім зображеного предмета, було написано число. В цьому досліді добре запам'ятовувались предмети, а не числа. В другому досліді досліджувані розкладали ці ж картки за порядком зображуваних на них чисел. Вони тепер добре запам'ятовували числа і не запам'ятовували предмети. Про що свідчать дані досліджень?

25. Проаналізуйте складні вольові дії, вкажіть, які функції виконує воля в кожному конкретному прикладі:

Людині дуже хочеться пити. Вона підходить до водойми, набирає води і хоче випити її. Проте їй кажуть: «В цій воді виявлено заразу, майте це на увазі. Людина виливає воду і йде далі.

26. Які ознаки свідомого чи підсвідомого виявляються у наведених прикладах ?

а) Всі знають, яке це неприємне відчуття гикавки і як хочеться його позбутися. Одні для цього ковтають шкуринку хліба, інші намагаються не дихати, треті – п'ють воду. Проте, часом ці засоби не допомагають, людина чекає далі, поки раптом гикавка не припнеться так само раптово, як і почалась.

б) Здорова дитина уже незабаром після народження міцно стискає палець дорослого чи олівець, якщо ним доторкнутися до долоньки немовляти.

в) Готуючись до публічного виступу, до екзаменів, змагання чи відповідальної зустрічі дуже корисно заздалегідь немовби змоделювати свою можливу емоційну реакцію. Таке попереднє «програвання» різних емоційних ситуацій, як правило, допомагає розумніше і спокійніше розв'язати багато життєвих проблем, не витрачаючи психофізіологічних резервів організму.

27. За запропонованими описами визначте методи дослідження:

а) Людину запрошують до ізольованої kabіни. Одягають спеціальний шолом, в якому закріплюються прилади, за допомогою яких досліджуються біоструми мозку під впливом різних подразників. Піддослідний перед проведенням досліді одержує відповідну інструкцію. Всі одержувані показники фіксуються апаратурою.

б) На підставі дитячих малюнків психолог встановлює особливості сприймання дітьми предметів, ретельно аналізує письмові роботи школярів і, зіставляючи дані з результатами інших експериментів, робить висновки про особливості індивідуального стилю діяльності школярів.

28. З'ясуйте співвідношення між поняттями «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Намалюйте схему співвідношення цих понять.

29. Наведені нижче особливості поведінки людини характеризують її або як індивіда, або як особистість виділіть особливості, які характеризують поведінку індивіда та особистості. Дайте обґрунтування свого вибору.

а) Старанність, низька адаптація до темряви, комунікабельність, добра координація обох рук, повільна швидкість упізнавання, швидка емоційна збудливість, працьовитість, мала моторна ригідність, висока сенсорна чутливість.

б) Скромність, правдивість, висока швидкість рухових реакцій, висока швидкість засвоєння навичок, пластичність, впертість, низька чутливість до суспільної оцінки, рухливість, швидкий темп діяльності

30. На основі фактів знайдіть головний мотив, за яким Петрик пропустив уроки у школі.

а) По дорозі у школу Петрик часто заходив до аптеки за ліками, які йому призначив лікар-окуліст.

б) До і після школи Петрик годинами грав у футбол і не встигав вчасно приготувати домашнє завдання.

в) По дорозі до школи Петрик заходив до бібліотеки і засиджувався там.

г) Петрик може тривалий час чекати той автобус, яким їхав минулого разу до школи.

31. Зазначте, які етапи вольової дії проявляються в описаній ситуації.

Уславлений спортсмен–атлет, неодноразовий чемпіон і рекордсмен світу А. Воробйов так розповідає про свій виступ: «У мене ще одна остання спроба. Знову виходжу на поміст. Довго стою перед штангою, зосереджуюсь. Зал стогне, коли я кидаю величезну вагу на груди. Виштовхую. Знову не точно. Гора металу нестримно тягне мене на край помосту. Чую підбадьорливі крики. М'язи напружуються до краю. Зціпивши зуби, подумки кричу собі: «Тримайся, тримайся!» На самому краю помосту утримую вагу. Є новий рекорд!»

32. Про який вид уваги йдеться у тексті?

Цілеспрямованість, організованість діяльності, усвідомлення послідовності дій, дисципліна розумової діяльності, здатність боротися зі сторонніми відволіканнями.

33. За запропонованими описами визначте методи дослідження:

а) Людину запрошують до ізольованої кабіни. Одягають спеціальний шолом, в якому закріплюються прилади, за допомогою яких досліджуються

біоструми мозку під впливом різних подразників. Піддослідний перед проведенням досліду одержує відповідну інструкцію. Всі одержувані показники фіксуються апаратурою.

б) На підставі дитячих малюнків психолог встановлює особливості сприймання дітьми предметів, ретельно аналізує письмові роботи школярів і, зіставляючи дані з результатами інших експериментів, робить висновки про особливості індивідуального стилю діяльності школярів.

34. Виділіть з наведених нижче прикладів факти, в яких переважно виявляється соціальна роль, що розуміється як суспільна функція, і соціальна роль, що розуміється як відповідність поведінки нормам і вимогам соціальної групи. Дайте обґрунтування своєї відповіді.

а) Петро Іванович сімнадцятий рік працює токарем на заводі. Він член бригади. Завжди сумлінно виконував і перевиконував норми, неодноразово вносив раціоналізаторські пропозиції. У домашньому колі він дбайливий і вимогливий батько. Завжди цікавиться навчанням дочки. Може годинами говорити з нею про мистецтво, літературу.

б) Сашко і Микола – учні шостого класу. Обидва відмінники. Проте їх ставлення до життя класу, школи різне. Микола тільки після багаторазових розмов з класним керівником погодився, і то на деякий час, допомогти товаришеві з математикою. Сашко, навпаки, дуже переживає, коли хтось з учнів класу одержує незадовільні оцінки. З власної ініціативи погодився підтягти відсталого учня з багатьох дисциплін.

35. З'ясуйте який мотив має кожний з майстрів.

Давня легенда розповідає, про майстрів, які підносили каміння до місця майбутнього будівництва. Коли одного з них запитали, що він робить, він відповів: «Хіба не бачите, я тягаю каміння». Другий сказав: «Я у поті чола заробляю на хліб». Третій висловився: «Я будую дім, де житимуть люди».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Варій М.Й. Загальна психологія. Підручник для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
2. Волошина В. В., Долинська Л. В., Ставицька С. О., Темрук О. В. Загальна психологія: практикум : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. К. : Каравела, 2005. 279 с.
3. Дуткевич Т. В. Загальна психологія : (Конспект лекцій): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. Каф. психології. Кам'янець-Поділ., 2002. 96 с.
4. Дубравська Д. М. Основи психології : навчальний посібник. Львів : Світ, 2001. 280 с.
5. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К. : Либідь, 2005. 464 с.
6. Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. : посібник. К. : Каравела, 2012. 464 с.
7. Загальна психологія / За заг. ред. С. Д. Максименка. Підручник. Вінниця : Нова книга, 2004. 704 с.
8. Козляковський П. А. Загальна психологія : Навч. посіб. ; Миколаїв. держ. гуманіт. Ун-т ім. П.Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.». 3-є вид., доповн. і переробл. Миколаїв, 2005. 468 с.
9. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : Навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. К. : Вища шк., 2000. 480 с.
10. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навчальний посібник. К. : МАУП, 2000. 256 с.
11. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: у 2 т. : підручник. К. : Алеута, 2011. 496 с.
12. Павелків Р. В. Загальна психологія : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. К., 2002. 506 с.
13. Партико Т.Б. Загальна психологія : підручник ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. К. : Ін Юре, 2008. 416 с.
14. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. К.: Либідь, 2003.
15. Основи психології : підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 2002. 630 с.
16. Скрипченко О. В. Загальна психологія : Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, Т. Зелінська, Т. Лисянська, Н. Співак, Н. Зубалій, І. Булах, О. Артемчук, Л. Зінченко. К. : А.П.Н., 2002. 461 с.
17. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки : навчальний посібник. К. : Академвидав, 2005. 520 с.
18. Столяренко Л. Д. Основы психологии. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 721 с.
19. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія : навчальний посібник. К. : Наукова думка, 2000. 190 с.
20. Цимбалюк І. М. Психологія. К. : ВД «Професіонал», 2004. 304 с.

ПСИХОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНА: УСПІШНИЙ ІСПИТ

**Посібник для полегшення підготовки студентів до здачі іспиту
з загальної психології**

Рекомендовано до друку ухвалою кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (протокол № 5 від 21 січня 2019 року)

Відповідальний за підготовку матеріалів до видання **Л.О. Онофрійчук**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно–педагогічної академії

Літературний редактор: Л.О.Онофрійчук

Підписано до друку 29 січня 2019 року
Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Тираж 100 примірників.

Набір і друк здійснено у редакційно-видавничому відділі
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Україна, 29013, Хмельницький, вул.Проскурівського підпілля, 139.